

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

54

A MAGYAROS ÍRÁSMŰVÉSZET FŐKÉRDÉSEI

IRTA

KULCSÁR GYULA

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST

ATHENAEUM IRODALMI ÉS. NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1909

ÁRA EGY KORONA.

NYELVÉSZETI FÜZETEK

MONOGRÁFIÁK GYŰJTEMÉNYE.

1. *Simonyi Zs.* A magyar szórend 1.50 K
2. *Simai Ö. Márton József* mint szótáríró 1.50 K
3. *Kocsis L.* A mondatrészek Brassai mondatelméletében 1.50 K
4. *Simonyi Zs.* Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv 1.50 K
5. *Simonyi Zs.* Az új helyesírás szövege és magyarázata. Ára vászonborítékban 1.50 K
6. *Rubinyi M.* Két tanulmány a nyelvészet és nyelvművelés történetéből. Grimm és Révai. A Mondolat 1.— K
7. *Gombocz Z.* Nyelvtörténet és lélektan 1.— K
8. *Simonyi Zs.* Helyes magyarság. Ára egész vászonkötésben 3.— K
9. *Varga I., Szabó D., Kertész M.* Nyelvjárási tanulmányok. Ára 1.50 K
10. *Nagy S.* A váci nyelvjárás. Ára 2.— K
11. *Simonyi Zs.* Elvonalás (elemző szóalkotás) 1.50 K
12. *Székely A.* Alanytalan mondataink alanyáról 1.50 K
13. *Erdélyi L. Horger A., Szemkö A.* Nyelvjárási tanulmányok. Ára 1.50 K
14. *Simai Ö.* Dugonics mint nyelvújító. 1.50 K
15. *Simonyi Zs.* A Nyelvtörténeti Szótárról. 1.— K
16. *Berze Nagy J.* A hevesme gyei nyelvjárás. 1.50 K
17. *Beke Ö.* A pápavidéki nyelvjárás. 2.— K
18. *Gácsér J.* Telegdi Miklós nyelve, különös tekintettel a mondattanra. 2.— K
19. *Valló A., Agner L., Szenttamási J. és Stan V.* Kölcsonös hatások a hazai nyelvek közt. 1.50 K
20. *Szűcs I. és Gencsy I.* Nyelvjárási tanulmányok. 1.50 K
21. *Kertész M.* Analógia a mondat szerkesztésben. 2.— K
22. *Vértes J.* A gyermeknyelv hangtana. 1.— K
23. *Szeglety I.* A főnévi igenév Arany Jánosnál. 1.— K
24. *Réger B.* A határozott névmutató. 1.50 K
25. *Beke Ö. dr.* A Vogul határozók. 2.— K
26. *Oláh G.* A debreceni nyelvjárás. 1.50 K
27. *Nádai P.* A magyar népetimológia. 1.— K
28. *Simonyi Zs.* Az ikes ragozás története. 1.— K
29. *Böszörményi G.* A jánosfalvi nyelvjárás. 1.— K
30. *Geleji Katona I.* Magyar gramatikátska 1.— K
31. *Teleky I.* A tárgyeset Arany Jánosnál. 1.— K
32. *Viski K.* A tordai nyelvjárás. 1.— K
33. *Beke Odön.* Kemenesalja nyelve. 1.— K
34. *Horváth E.* A bakonyaljai nyelvjárás. (Térképpel és rajzokkal) 2.— K
35. *Szolár F.* Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásról 1.— K
36. *Szeremley Császár L.* Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról. Ára 1.— K
37. *Bacsó Gy.* Az adavidéki nyelv., főtekintettel a mondattani sajátosságokra 1.— K
38. *Szabó S.* A szigetközi nyelvjárás 1.— K
39. *Vikár B.* A regös ének 1.— K
40. *Édes J.* A Balatonfelvidéki népnyelv. 1.— K
41. *Bűzás Gy.* A németes összetételek története 1.— K
42. *Fest S.* A hangátvetés a magyar nyelvben. 1.— K
43. *Galambos D.* Tanulmányok a magyar relatívum mondattanáról. 1.— K
44. *Krüter F.* A mássalhangzók hasonulása a magyarban. Ára 1.— K
45. *Pálfy M.* Kolozsvári glosszák 1.— K
46. *Melich J.* A magyar szótár-irodalom. I. 4.— K
47. *Simonyi Zs.* Igenévi szerkezetek. 1.— K
48. *Szabó L.* A nagykanizsai nyelvjárás. 1.— K
49. *Laczkó G.* Játszi szóképzés. Ára 1.— K
50. *Klemm I.* Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. 1.— K
51. *Batta B.* A melléknévi mondatok népies használatára 1.— K
52. *Vass J.* Fejezetek a népnyelv mondattanából 1.— K
53. *Dénes Sz.* Kossuth, a szónok 1.— K

A MAGYAROS ÍRÁSMŰVÉSZET FŐKÉRDÉSEI

IRTA

KULCSÁR GYULA

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVŐRBŐL

BUDAPEST

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1909

NYELVÉSZETI FÜZETEK

REDAKTOR: SZÉKESFEHÉRVÁRI SZÉKESFEHÉRVÁRI

24

A MAGYAROS IRASMIKÉSZLET

FŐKÖRÖSSÉGI

1914

KUCSÁR GYULA

A FÜZETEK A MAGYAR NYELVÉSZET

BUDAPEST

ATHENSUM KÖNYV-ÉS NYOMDAI R. T. KADÁVA

Nyom. Számmer Imre könyvnyomtató intézetében Székesfehérvár. 14178.

A tiszta, helyes magyar beszéd és írás követelése régi dolog; megteremtésében Szarvas Gábor és iskolája elévülhetetlen érdemeket szerzett, ujabban a Budapesti Hirlap, a Helyes Magyarság és annak nyomán kelt egypár más jó könyv derék munkát végez szakadatlanul az idegenszerűségek irtogatásában; s mindez az irtogatás hosszas nyelvészeti tanulmányok, megfigyelések és adatgyűjtések alapján folyik.

Úgy kellene lenni, hogy annak a rengeteg adathalmaznak alapján, melyet az új magyar nyelvészek méhszorgalma összehordott, kétségtelen eredmények birtokában volnánk. De hogy állunk? Nem kerülhet szóba a nyelvhelyesség dolgában olyan kérdés, mely rögtön szenvedelmes vitát ne keltene. Emlékezzünk csak az ártatlan *el van utazva* kérdésére. Boldogult Tóth Béla hazaárulónak nevezte védelmezőjét, grammatikai szabatosága ellen felhozni nem tudott semmit, mégis erősködött, hogy rossz. *Érezte*, hogy rossz. S Kárpátoktól Adriáig most is két táborra osztja ez a kifejezés a magyar nemzetet, s ez a két tábor csak igazán a homoousion és a homoiousion tábora!

Hogy van az, hogy a nyelvhelyesség dolgában most is nagyobb a fejetlenség mint kellene? Azt hiszem, onnan van ez, mert a *stilisztikai és grammatikai szempontok* állandóan összekeverednek. Ha világos tudatában volnánk annak, hogy a stilisztikai érdek nem mindig födi a grammatikai szabályt, sokkal könnyebben megértenénk egymást. Oly tiszta igazság, hogy a nyelvet az idegen szeplőktől óvjuk meg; s mégis a legnagyobb stílművészeink, Jókai, Mikszáth hányszor élnek idegen szóval, mikor rendelkezésükre állana magyar szó is! Hogy lehet ez? Idegen szavak szótáraiban megjelelik, hogy melyik idegen szó használható teljes joggal, s melyiket kell szigorúan kerülni. Hogyan? egyik megszeplősíti a nyelvet, a másik nem? S el lehet ezt ütni azzal az egyszerű megjegyzéssel, hogy az egyik már igen használatos: tehát jó? a másikkal még ritkábban élnek: tehát nem jó? De hiszen valamikor

amazokat is ritkábban használták: melyik időpontban lettek egyszerre túrhetőkké? hiszen akkor emezek is túrhetőkké válnak egyszer, ha kitartóan használjuk őket.

Vegyük szemügyre az idegen szavak átvételének stilisztikai okait, talán olyan kulcsot találunk, mellyel felnyithatjuk ezt a fogós kérdést, s esetleg olyan alapot teremthetünk, melyre ráhelyezkedve kétértelműség nélkül ítélnünk nemcsak az idegen szavak átvételében, hanem az idegenszerű kifejezések és a magyaros szólások mivolta felől is.

Ugy kellene lenni, hogy annak a rejtély áthatalmának alapján, melyet az új magyar nyelvészek méltóságára össze-hordott kétségtelen eredmények dírtokában voltunk. De hogy állunk? Nem kerülhet szóba a nyelvhiyesség dolgában olyan kérdés, mely főleg a szemvédelemes vitéz ne kelten. Emlékezünk csak az általánosan ismert kérdésre: Holbogni Tóth Béla hazafutójának nevezte védelmezőjét, grammatikai szabatos- ságra ellen felelő, nem tudott szemlél, mégis erősködött, hogy rossz. Ezért, hogy rossz. 2. Képzésekkel Adánig most is két táborra osztja ez a kifejezés a magyar nemzetet, s ez a két tábor csak igazán a homogenitáson és a homogenitáson támaszkodik.

Hogy van az, hogy a nyelvhiyesség dolgában most is nagyob a felelettség mint kellene? Azt hiszem, onnan van ez, mert a stilisztikai és grammatikai szempontok általánosan összeképezendők. Ha világos tudásban voltunk annak, hogy a stilisztikai értek nem mindig töbi a grammatikai szabály, sokkal könnyebben megértünk egymást. Oly tiszta igazság, hogy a nyelvet az idegen szavaktól óvjuk meg; s mégis a legnagyobb stílművészeink jókai, Mikszáth hányszor ének idegen szóval, mikor rendelkezésükre állana magyar szó is! Hogy lehet ez? Idegen szavak szótárban megjelöltek, melyik idegen szó használható teljes joggal, s melyiket kell szigorúan kerülni. Hogyan? egyik megzaphatni a nyelvet, a másik nem? S el lehet ezt tenni azzal az egyszerű megjegyzéssel, hogy az egyik már igen használatos: tehát jó; a másikkal még inkább: tehát nem jó. De hiszen valamikor

Az idegen szavak átvételéről.

Nézzünk a nép átvételei közül egypár példát: csak el-
ámulunk, a nép képzetének és érzésének milyen sokféle savát-
borsát lehet rajtuk megérezni. (Nem szólunk most azokról az
átvételekről, melyek új fogalmat jelölnek, ezek jogosultsága
régen kétségtelen.) *Strózsák*, értelmére nézve tökéletesen meg-
felel a szalmazsáknak, mégis átvette a nép s a kiszolgált ka-
tonák nem is tévesztik össze a kettőt. Érzik, hogy mikor a
katonaéletéről mesélnek, a *szalmazsák* szó sehogy se fejezi ki
az ő hajdani nyoszolyájuknak *keményességét*. Katonai szalmazsák
most már — *trózsák*. Így festi a *masiniszta* meglepően a moz-
dony elindításánál keletkező sistergő, acélosan sziszegő han-
gokat, mire a *mozdonyvezető* szó sohasem képes. *Filigrán* is
már hangzásánál fogva rendkívül kifejező; a törékenységnek,
parányságnak és finomságnak szinte mosolygó együttes képét
kelti lelkünkben. Nemde szembetűnő a művészi árnyalásra való
törekvés? Ezekben az esetekben a *hangzásnak* van meg az az
árnyalatfestő ereje, mely örök életet biztosít nekik nyelvünkben.

Parádé eredetileg egészen megfelelt a *dísz* értelmének és
mégse lehet most már a parádés kocsist díszes kocsisnak ne-
vezni. *Spiller* = *játékos* volt valamikor szórul-szóra s most már
magyar nyelven a játékosnak egy tiszteletreméltó *fajtáját*, a
hamis játékost jelölik meg vele. Látjuk, ez nem olyanforma át-
vétel, mint mikor a befőttest dunsztosnak, a főzeléket cuspájz-
nak, a felsőcipőt kalucsninak, az éjjeli szekrényt nachtkaszni-
nak nevezi a mívelt középosztály. Ha átveszi a nép az idegen szót,
mindig gazdagítani akarja a nyelvet, nem pedig jó magyar sza-
vakat feledésbe borítani vele. Mint az utóbbi két példa mutatja,
az idegen szót a magyar szóval jelölt fogalom *fajtájának* meg-
nevezésére foglalja le, ahogyan a *kever* fogalom egy szűkebb
értelmű speciesét a *kavar* szóval, a *ketrec*ek közül a tyúkket-
recet Vasban *katroc* szóval, s a *család* egy alárendelt *részét* a
cseléd szóval fejezi ki, pedig valamikor e szavaknak magas- és

mélyhangú alakjai egyet jelentettek, mint egyet jelentenek még most is *galagonya* és *gelegénye*, *borotva* és *bőrétva*.

A nép átvételeiben lélek, érzés, friss ötletesség van. Itt van például ez a szó: *vigéc*, amellet, hogy szabatosan megnevez vele a nép egy élelmes társadalmi típust, még ki is csúfolja vele, teli van ez a szó jókedvvel, csufondáros nevetéssel. *Megkrepál* = meghal; látjuk, nemcsak az ösztövért fogalmat határozza meg, hanem benne van annak éreztetése is, hogy valakinek a halálát nem veszik komolyan. *Finom*, *fáin*, *füintos* mindahárom a német *fein*-ből lett, s mindegyiket más hangulatban használja a nép. Ilyen szó *poéma* a műveltek nyelvében: most már többnyire a rossz verset jelenti, egy kis gúnyos árnyalattal. De rendszerint a műveltek nyelvében éppen ellenkező jelenséget látunk, egyes idegen szavakat éppen azért kapnak föl, mert több dologra használhatják: *pikáns*, ezt a szót használják finoman ínycsiklandozó ételre, valamely borsos történetre s valami kényes jelenetre. Ha bizsereg a foga a művelt embernek, arra is azt mondja, hogy *zseníroz a fogam*, s ha valami nem kedvire való társaságba jut, akkor is zsenírozva érzi magát. Az ilyesmi a szellemtelenségnek az a fajtája, mint mikor egy »széplelkű« asszony azt mondta nekem egyszer Madách magasztos költeményéről: »Ez az Ember tragédiája egész *hercig* dolog.« Az ő szótárában minden dologra, ami tetszett neki, ez az egyetlen szó volt: *hercig*. Őneki *hercig* volt a napkelte, *hercig* volt a napnyugta, *hercig* volt a fürge dakszli-kutyája, *hercig* volt a budapesti szent István templom.

Most már megérthetjük, hogy Jókai miért volt ellensége a «*purizmusnak*» (erre már csak lehetne magyar szavunk!). Az ő stílusának van olyan sava-borsa, mint a nép beszédjének. »Egy nagy vágás a szem végétől a száj szegletéig, az idegen *manu propria* lehetett,« mondja a Barátfalvi lévitában; nem lehet kiérezni ennek az idegen szónak a használatából a humor egy kiserkedő csöppjét? S mingyárt ott mondja alább: »S ennek a *fizimiskának* a kiegészítéséül még valami olyan idegen szabású öltözetet viselt.« Ilyen színezettel használja oly gyakran a *mahomed* szót 'bolond nagy' értelemben. *Kikapta a porcióját* (pofonütötték), *punktatosan* (pontosan), *kriminális idő* van, szintén ilyenfajta tréfás kifejezések.

A népnél és a jónevelésű stílművészeknél azt a sajátságos jelenséget is észlelhetjük, hogy az olyan rút fogalmakat, me-

lyeket átallnak úgyszólván a nevéen nevezni, idegen szóval mondják; és pedig nyilván azért, mert az idegen szóhoz nem tapadt még annyi durva képzet, mint a magyarhoz. Ha kíméletes akar lenni a nép fia, a rosszhírű nőt *dámának* nevezi (*perszóna!*), a csúnya zabálást *pakolásnak*, a csavargót *kopcihérenek* vagy *pernahajdernek*. Tóth Bélánál olvassuk *köpet* helyett: *sputum* (egy esti levélben), Ambrus Zoltánnál *excrementum* a sár egy bizonyos fajtája (Flaubert: Bovaryné), nem akarta magát «*drasztikusan*» (ez is eufemizmus!) kifejezni. Egyes poétáknál pedig ennek a szónak: *perdita*, szinte magasztos jelentése van.

Sokszor meg éppen az ellenkező történik. Éppen ha valamit erősen meg akarunk bélyegezni, használunk idegen szót, mintha a magyarban nem is találnánk rá elég erős kifejezést. Így a kémét *spionnak* nevezik, ha idegen nemzet kémjéről van szó. A piszkosságig menő fukar: *smucig*. Így mondja a paraszt-asszony piszkos, lucskos fiának: *te remonda!* Valóban, a *spicli* szinte törsturásként ható erejét sohase fogja pótolni az *árukodó* vagy *besugó*.

Tudjuk, az idegen szavak átvételének egyik nevezetes fajtája az új műveltség fogalmainak új idegen elnevezései. Például: *renaissance*; ez a szoros magyar megfelelőjével: *újjászületéssel* a fajta és nem viszonyában leledzik. Erről nem szükséges bővebben szólni, kétségtelen már régen ezek szükségesek voltak. Hanem van ennek az átvételnek egy közeli rokona; úgy lehetne talán nevezni: *elszigetelődés*. Sokszor idegen szóval mondunk valamely fogalmat, mert úgy *pregnansabb*. Éppen ez a szó: *pregnans*; teljesen ugyanaz, mint *velős* ('tartalommal terhes'), de mégis határozottabb az idegen szó, mert annak a filológiában már multja van. Egy hajszál választja el ezt a *renaissance*—*újjászületés*-féle átvételtől, de mégsem ugyanaz, mert *pregnans*-t felcserélhetem egész bátran *velőssel*, mindenki megért, de ha pusztán *újjászületést* mondok, senki se gondol a nagy olasz *renaissance*-ra. Ilyen *elszigetelődés* eredménye: *predesztináció*, teljesen megfelel neki: *sorsrendelés* (Radó: Idegen szavak szótára), de érezzük, mennyire erőtlen kifejezés ez az idegenhez képest, és pedig azért, mert az európai művelődés fejlődésébe a kálvinizmus mint valami új, magában álló fogalmat dobta bele. Sok van ilyen: *plasztikus* = kidomborodó, *flegma* = hidegvér, *parvenu* = felkapaszkodott. Néha sikerül

ilyen fogalomnak magyar szóval elszigetelődnie: *bemutató* (première), *regényes* (romantikus), *értekezés* (dissertatio); ez gyakori eset volt a nyelvújítás korában, újabban Herczeg Ferencnél és különösen a páratlan nyelvtelhetséggel rendelkező Gárdonyi Gézánál, kinek tolla alól gyakorta meglepően jellemző új szavak csöppennek elő; pl. *duhhan* a faltörő kos, *brummognak* a nyilak. A szociálisták nyelvén a *bőrkabátosok*, *csuhások*, *hazaffyak* ilyen szerencsésen elszigetelődtől kifejezések.

Ezek a szociálista szállószavak már ahhoz a csoporthoz tartoznak, melyek úgy szigetelődték el, hogy lassankint más értelemben kezdték őket használni. Ilyent Vörösmartynál találunk sokat. Így lett a nyelvújítás korában *nedű* egyszer csak *drága nedv*, *szobor* valaha csak földbe szúrt karót jelentett s csak Kazinczy adta neki a statua jelentést.

Ezek megfigyelésem eredményei. Két esetben *logikai* cél követeli az idegen szó használatát: *parádé* értelmileg elkülönült *dísztől*, a *predesztináció*-féle átvételek pedig elszigetelődték, hogy *határozottabban* jelöljék a fogalmat. A többi átvételek pedig mifélék? Láttuk, hogy hangfestésre, tréfás gúny kifejezésére, kiméletes megnevezésre, gyilkos megbélyegzésre szolgálnak, tehát bizonyos érzelmi színezetük van. Mihelyt pedig valamely szó használatában érzés nyilatkozik, akkor már annak megítélése a *stilisztika* feladatába tartozik. Erre az alapra helyezkedve kénytelenek vagyunk Jókainak, Mikszáthnak igazat adni; ha az idegen szó használata érzést lehell, tehát stílusbeli árnyalásra alkalmas, akkor a kárhoztatás csak grammatikus pedantéria. Nem kapunyitás ez, hanem inkább megszorítás: a stilisztikai érdekek pontos meghatározása után annál erélyesebben kárhözathatjuk az idegen szavak használatában nyilatkozó nyegleséget: mikor a magyar nyelv nem tudásából, gondatlanságból vagy pedig tudálékoskodásból származik.

Erre a stilisztikai álláspontra helyezkedve talán az idegenszerű kifejezések elbírálásában is szilárd alapra tehetünk szert.

Az idegenszerű kifejezésekről.

Sajátságos helyzetben vagyunk, mikor a magyar beszédben és írásban a magyarosság jogát védjük. Úgy áll a dolog, hogy szinte a nyelvtudomány előrehaladottsága gyöngíti meg az antibarbaristák minden erősségeit. Be van bizonyítva, hogy az idegenszerű kifejezéseknek egész légiója él és virul a magyar írásban és beszédben, az »elévült hibák« a nyelvet nem hogy megrontották volna, hanem inkább gazdagították. Ilyenek: belátja hibáját, jól beüt, nem csinál belőle titkot, élire veri a pénzt, elnapolja az országgyűlést, elveszti a fejét, föltűnést kelt, kéz alatt vásárol, doktornak adja ki magát, kibír, kitart, kiáll valamit; s ezeken kívül olyanok, melyeket első tekintetre inkább tősgyökeres kifejezéseknek tartanánk: kirug a hámból, elkotródik, körmömre ég a dolog, gyökeret ver (Simonyi: Elévült és látszólagos hibák): nem olyan polgárai-e ezek a magyar nyelvnek, mint az »Uj földesur« Ankerschmidtje a magyar földnek, ki rövid néhány esztendő alatt hamisítatlan magyar urrá változott? Ki merné ezeket hibásaknak vallani? Ki-üldözhetnének-e ezeket most már nyelvünk megcsonkítása nélkül?

De ha így áll a dolog, akkor tulajdonképen hol van a magyar nyelv »szelleme?« Ha ezekről tudomásunk van, kinek van joga a magyar »nyelvérzékére« hivatkozni, mikor ezt vagy azt az idegenszerű kifejezést hibáztatja? Hiszen, ha a főtebb elsorolt kifejezések idegenszerűsége elévülhetett, akkor majd el fog évülni az is, hogy: *voltál már Bánk bánnál?* Csak használjuk egész bátran, idők folyamán egyszer csak ez is kifogástalan magyar kifejezéssé fog átvedleni.

S még rosszabbul járhat az antibarbarista, ha saját csalahatatlan nyelvérzékét a népnyelvben nyilatkozó magyaros »szellemmel« próbálja támogatni.

Nézzünk a szemébe annak a szellemnek!

A magyarság megállapításában leginkább olyan esetekben szoktak a jó magyar nyelvérzékre hivatkozni, mikor arról

van szó, hogy bizonyos igékkel micsoda vonzatok járnak. Például magyaros a kérdés ha így kérdezzünk: »Hová való kend?« Mert a német így kérdez: »Von wo sind Sie?« A latin azt mondja: *ponere in aliqua re*, s ezt a magyar úgy fordítja: helyezni valamire; továbbá: *insculpere in aliqua re* = bevésni valahová. Nevezetes különbség az, hogy a magyar *valamin* ért valamit, a német pedig valami *alatt* ért valamit; itt a magyar a dolognak *felszínére* tekint, a német pedig a tárgynak *alája* néz, mikor értelmezi. Ide vág az is, hogy a magyar *valamin* gondolkodik, a német pedig valami *fölött*; itt is a magyar tekintete jobban tapad a tárgy felszínéhez, míg a német *föleje* emelkedik s úgy néz le rája. Latinul elragadni valakitől: *eripere alicui*, a két nép tekintetének útja, látjuk, épen ellenkező, mert a magyar *-tól, -től* a kezdőpontot jelöli, s a latin dativus *feléje* irányulást jelent. Ilyen még *intercludere alicui*: elzárni valaki *elől*.

Ezek a közönséges példák azt mutatják, hogy az egyes nyelvek, ahol a fogalmak viszonyításában eltérnek: a viszonyításnak irányában különböznek. A nyelv a fogalmakat térben elképzelve hozza kapcsolatba, ha tehát a nyelv szelleme után kutatunk, azt kell megvizsgálnunk, a viszonyítás irányában micsoda állandóságok állapíthatók meg. Mert ha létezik a nyelvnek az a bizonyos »szelleme«, itten csak meg kell lennie? Hol volna meg, ha itten nem?

A térben való viszonyítás irányai a következők: ablatívusi, lokatívusi, latívusi. Ezek a főirányok: honnan, hol, hová. Az ablatívusi irányhoz számíthatjuk a genitívust, elatívust (*-ból, -ből*), a lokatívusihoz az inessívust (*-ban, -ben*) és adessívust (*-n, -nál, -nél*), a latívusihoz az illatívust (*-ba, -be*), allatívust (*-ra, -hoz, -nek*), és az akkuzatívust. A három főiránynak ezek az alfajtai úgy keletkeznek, hogy annak a fogalomnak, melyhez egy másikat viszonyítunk, a belsejét, felszínét, oldalát is tekintetbe vesszük, hogy a nyelvi, elméleti viszonyítás közelebb jusson a külső valósághoz.

Ha most azt mondjuk, hogy a magyar ember szelleme követeli, hogy így kérdezzünk: *Hová* való kend? akkor azt kell gondolnunk, hogy itt a latívusnak a magyar ember lelkének konstrukciójában preexisztenciális jellege van. Hogy az olyan megkövesedett valami, mint a kőszó kockaalaku kristálya. S épen így a német ész csak így nyilatkozhatik már

a priori: *Von wo sind Sie?* az ő szelleme itt az ablatívust követeli.

A legnagyobb tévedés volna ez a hiedelem. Ha az esetek tanát a különböző nyelvekben összehasonlítjuk, azt a meglepőnek látszó, de egészen természetes jelenséget tapasztaljuk, hogy a viszonyítások iránya nagyjában megegyezik a nyelvekben. Miért? Azért mert minden nyelv a világ dolgainak viszonyait akarja jelezni, s azokat az emberi szellem mindenütt nagyjában egyformán látja. Az eredethatározó minden nyelvben ablatívusi, a dolog természeténél fogva, a célhatározó mindenütt latívusi.

De a főntebb elsorolt példák azt mutatják, hogy igen sokszor az irányítás eltér a különböző nyelvekben. Nem jellemzők-e ezek az eltérések az egyes nyelvekre? Ha meggondoljuk azt, hogy ezek az eltérések csak kivételes esetek, határozottan azt kell egyszerre felelnünk, hogy: nem.

De van még egy erősebb bizonyítékunk arra, hogy az ilyenfajta eltérést ne tartsuk valami különös sajátosságnak. Úgy áll a dolog, hogy *a viszonyítás irányának megváltozása egy-egy nyelvben minden külső nyelvi hatás nélkül is beállhat.* Kiténő példáit találhatjuk ennek saját nyelvünkben, különösen a népnyelvben.

1. Latívus és lokatívus virul szépen egymás mellett a következő kifejezésekben: A köznyelvben: Jöjjenek hozzánk; a székelységben: Jöjjenek immán nállunk es (Kriza: Vadr. 355). Palórcországban: Isten hozta minálunk. A régi Torna megyéből közlik: Gulyás Pista nálunk gyütt. (Nyr. 17: 41). Ez épen annyira és úgy különbözik a rendes magyar nyelvszokástól, mint; *ponere in aliqua re.* — A köznyelvben: elég az *hozzá*; Mátyusföldről közli Zolnai: elég az *azon*; s ugyanott találjuk: *azon* megyünk (*arra* megyünk), »ezen, a mezen most gyüttem,« *erre, amerre* h.; Vasban: *azon* kéri az Istent, *arra* h.; Zalában: mindenfelé nem *egyiránt* megy a beszéd, *egyformán* h.; a nyakamon *hagya* a tehenet = Vasban: *nyakamba hagya* a tehenet (itt a *-ba* nem *-ban* helyett van ám, mert mondatkeveredés folytán keletkezett: rám *hagya*, s a *nyakamba* szakadt). Nem bizom ehhe a tehenhhe (*-ben* helyett).

2. Ablatívus és lokatívus egymás mellett: Én a szélen lakom (faluvégen) = Vasban: szírü (szélről) lakom; abban nem parancsolsz = abbu nem parancsúsz. Ennél nagyobbbat = Mátyusiöldön: *ettü* nagyobbbat (Zolnai közl.). Kigyövök egy héten négy forinttá (Szeged, Nyr. 2: 86.) = kigyüvök egy héten négy forintbu (Vasm.). Felőle, róla álmodik = vele álmodik. — Kenyérbü, lisztbü nem szorulunk meg, kenyérben, lisztben helyett. (Kertész M.: Zalavidéki nyelvj. Nyelv. Füüz.). Ilyenforma eltérés, mikor a *miatt* névutót *végett*-el cseréli föl a nép. (Katonánál is előfordul:

»Atyja vétke végett egykor a kis Béla elvesztette két szemét«. Bánk bán, V. fev. 5. jel.)

De a lokatívus, hogy úgy mondjuk, szomszéd az ablatívussal és latívussal, a kettő között a középpont; a kifejezés iránya tehát, a beszélő tekintete, könnyen átcusszanhat a lokatívusról jobbra vagy balra. De gyakori eset, hogy a két ellentétes pólus az ablatívus és latívus is felcserélődhetik:

3. Orvosságot adnak valakinek, erre Tolnában azt mondják: *mingyá jobban lett rá, tőle* helyett. Széltiben mondják: még a nyála is foly *tőle, érte* helyett (Szatmármegye, Nyr.). — *Arról* engedelmet ne kérj, *azért* helyett (Kr. Vadr. 29.) Engedelmet kérek a röviccségről (u. o. 356.) A többről megkövetyük (u. o.) Vas megyében jegyeztem föl a következő kifejezéseket: *Huncuccságér* (-ért) teszi és *huncuccságbu* (-ból) teszi, egy értelemben. — Nem is kő abbu busúnyi, nem is kő azér! busúnyi, s megvan a lokatívusi alak is: nem is kő azon busúnyi. (Az *-ért, -ből* s az *-n* a köznyelvben is szolgál ugyan okhatározó gyanánt, de különböző igék mellett). Kitűnő példa az is, melyet Zolnai idéz Mátyusföldről: *Marásról* adni orvosságot, *marásra* helyett.

4. Nevezetesek azok az elváltozások is, mikor egy-egy főirányon belül történik a változás; tehát a beszélő tekintete a tárgy felszínét, belsejét, oldalait cseréli föl kölcsönösen. Ez igen gyakori a helyneveknél. Zolnai idézete szerint Mátyusföldön így mondják, *Deákin* (adess.) lakik, a köznyelv analogiái szerint inkább inesszívust mondanánk: *Deákiban*. Mondják: Győrbe (illat.) utazom és Győrré (translat.) utazom. Zalaegerszegen és Zalaegerszegben. Oskolára (allat.) és oskolába (illat.) adta a fiát (Vasm.). Mit *víghē* nem vüsz ez a gyerek! s van az is; vígbe vüsz (Vasm.). Udba vót = uton vót (Vasm.) Kész pénzű veszi = kész pénznek veszi. Erről a tárgyról írt dolgozatukban idézik Kunos és Munkácsi: »Julia szép leány egykoron kimőne, buzavirág sződni, a buzamezőbe (Kr. Vadr. 123), *mezőre* helyett. Mindig ott butykál a rétbe, réten helyett. Tanult az iskolán hogy mint hét évet (Nyr. 8 : 228.) Hátán háza, *kebelében* kenyere, *kebelén* helyett. De szép tábla buza, *tetejében* van egy kis madárka, *tetején* helyett. — Székelységben mondják: *eperszembe* vág, *eperszemmé* helyett (Nyr. 2 : 39.) Megveszik a malacot hájára (hájáért) Zemplénben (Nyr. 19.)

5. Ide tartozik az igekötők használatának vizsgálata is. Itten azt az érdekes megfigyelést tehetjük, hogy a népnyelv különösen a *még* igekötőt szereti másokkal fölcserélni. Az ok nyilvánvaló: a *még* nem fejez ki térbeli irányítást, csak bevégeztséget vagy beállást; s a friss képzeletű nép nem igen lehet anélkül. *Előtudakolom* = *meztudakolom* helyett, *föl* vagy *be* van görögve a disznó, *meg* van görögve helyett; *elvannak* szípen egymássó, *lékillel*: megkérlel; a céhmester (sekrestyés) a kaporsót *elcsinál*: megcsinálja helyett; hogy *il el* (meg) eddig? Mindezeket Vas megyében, Sárvár vidékén jegyeztem föl. — Tornamegyében mondják: A lovak *elbokrosodtak* (Nyr. 17.) A *még* kötőszónak ez a kiküszöbölése újabb keletű; régente épen ellenkezőleg ez volt igen általános. Károli G.-nál olvassuk:

¹ Lehet, hogy valamikor az *-ért*: *helyett* értelmében lokatívusi volt, mostanában azonban határozottan latívusi.

Megengedé neki az adósságát (Máté ev.), s ennek a nyomai is megvannak Vasban a következő kifejezésekben: *męgterül* a nyáj, *eterül* helyett, *męgębredek*, *fęlębredek* helyett.

Egyéb igekötői cserék: *ellettyent* a kezę = *lelettyent* a keze, egy értelemben: *erętlenęl* leesett; *elbeszęlte* = *lębeszętę*; *nekivęggyan* = *kivęggyan* a nap (kisüt); *fęfizettek* = *felęlfizettek*; *kilętę* a hideg = *ellętę* a hideg; *jól rákeres* = sokat megkeres, sokat keres. (Sárvár-vidéki megfigyeléseim).

Dőm. A viszonyításnak ezek a bőven felsorolt különös elváltozásai értetik meg velünk, hogyan lehet az, hogy egyes olyan alakok fejlődnek ki a nyelvben, melyek közeledést jelentenek egy másik nyelvhez. Ez csak úgy lehet, hogy idővel a nemzedék tekintete valami *ęjabb mozzanatot* vett észre a fogalmak viszonyában, amit a másik nép már régebben észrevett. Ilyesmit az ezüstkorszakbeli latin írók munkáiban láthatunk. Tudjuk, hogy mandare *alicui*, bízni valakire. S mit olvasunk Suetoniusnál: *ad Pisonem* mandasse (Cal. 25.) Hasonló eset: *insidiari alicui* az aranykorszakbeli grammatika szerint; s a latin nyelv egy későbbi virágzási korszakában már ezt is olvassuk: *Bestiae, quae insidiabantur ad praedam* (Augustinus, serm. 22.), ez is egészen magyarosan: leselkedtek a prédára. Így találjuk Tacitusnál a rendes latinos genitívus helyett: *laudem de Augusto*, ami valósággal a későbbi román nyelvek *de-s*, s a német *von-os* birtokosjelzőjének előhírnöke.

Fügy. S viszont olvashatunk ilyesmit magyar népdalban: Oda temessenek engem *legelsőbb* (Kr. Vadr. 141.); Veszprémből közlik: A sógorom bevitt *esőbb* a doktorhó (Nyr. 2: 41.) Tehát kétszer is meg kellene gondolnunk a dolgot, ha latin hatás folytán keletkezettnek akarnánk mondani. A két szomszédvárban ezt a szólást: »Petur *első* jött be.« (II. ének). Egy harmadfél éves leánya szájából hallottam: Én is nagyval *kálánval* eszek! Óróra igazán föl lehet tenni, hogy a latin szóegyeztetés még nem rontotta meg a magyar nyelvérzékét. Tisztára önként érvényesült nála az ősz nyelvérzék, mely az összetartozó szók megegyeztetésére hajtotta; s így találkozott pontosan a latin nyelvszokással.

Ennyit a fogalmak viszonyításáról.

Az ítéletek egymás mellé és alá rendelésénél talán még csattanósabb jelenségekre bukkanunk. Nagy garral hirdetjük és tanítjuk a mellékmondatok kötőszavaira és igemódjaira nézve a sajátos magyar és latin nyelvi különbséget, pedig itt is kevés megręgözött alakkal találkozunk.

A köznyelvben általános a magyar célhatározói mellékmondatban a felszólító mód. Csakhogy ez se imperatív szabály. A Balatonvidékről közlik: Oda híttá a fiatát, hom majd keres a fejibe (Nyr. 4:36.). Ugyanílyent közöl Varga Ignác: Ez én cselédémék is kimentek, hogy összepetréncézik e bikként. (Felső Őrvidék nyelve, Nyelv. Fü.). Úgy tetszik nekem, ez az eredeti ősmagyar nyelvszokás; most a felszólító mód általánossá válása latinosság? Vasban, Sárvár vidékén hallottam ennek az ellenkezőjét: Sokan számítottak rá, hogy ne essék; itt meg a rendes jelentő mód helyett van felszólító mód, mert ki akarták fejezni az óhajtást is; éppen úgy, mint a latinban *moneo, suadeo* mellett az alárendelt mondatban indikatívus is, konjunktívus is állhat, aszerint, hogy pusztán kijelenteni akarunk-e valamit, vagy felszólítást kifejezni. Így találtam meg a népnyelvben a latin *etiamsi* megfelelőjét, melyről tudjuk, hogy indikatívus és konjunktívus egyformán áll mellette: Nem kap ilyen borocskát, koma, Istent imággyon *se!* (*se* = *etiamsi* tagadó alakja). Ezt Nagy Sándor közli a váci nyelvjárásból (Nyelv. Fü.). Mondhatjuk így is ezt a mondatot: Nem kap ilyen borocskát, koma, ha Istent imád *se*. Hasonló pompás összetalálkozás a következő is. Latinban a próbálást, kérdezést jelentő igék után kivételesen *si* kötőszóval is kezdhető a függő kérdés; ez a kivételesség a magyarban is megvan; Rábaközből közlik: Szíp lánt níztem, *ha* nekem annák (Nyr. 18:45), a *níztem* igének itten éppen próbálkozás értelme van. A *félést* jelentő igék után a magyar kijelentő, a latin óhajtó mondatot szokott használni, s ennek folytán a magyar állító mondatot a latin *ne* kötőszóval, a tagadó mondatot *ut* kötőszóval fordítja. De mit közöl Zolnai Mátyusföldről: Szároz a föld igen má; igen fitti, *hogy ne* szeggyík le. Szóru-l-szóra azon latinosan; ha a nép óhajtást a kar kifejezni, kifejezi, nem törődik az analógiákkal. Ilyenforma szuverén nyelvhasználat igen gyakori Jókainál, a legnagyobb magyar stílusművésznél. »A pleszkováciak négy őrt küldtek hajómra, *akik* megakadályozzanak, hogy a hullát száraz földre találjam kitenni«. (Akik: *hogy* helyett latinosan; Arany ember).

Mi következik ezekből a megfigyelésekből? Az a szinte kétségbevonhatatlan *nyelvtörvény*, hogy a nyelvben mindazok az alakok megvannak *a lehetőségben*, miket a többi nyelvek képvisnek; s mindazt, mire az eszköze megvan a szükség szerint,

alkalomadtán, idővel, *a valóságban* is előteremti. (Pl. a magyarnak nincs eszköze a mult idejű accusativus cum infinitivo képzésére, mert nincs mult idejű főnévi igeneve. Jelen idejű acc. c. inf.-t már képez: »Anyját látja jőni a korlátok felől«. Toldi. (A németnek nincs eszköze a tárgyas igeragozásra). Tehát a nyelv *romlásáról*, ha idegen példa szerint valamit előteremt, nem lehet beszélni, mert ugyanazt a saját készletéből is előteremthette volna, amint gyakran meg is cselekszi. Amit idegen analógiák szerint megalkot, megalkothatja a saját analógiái szerint is. Ezek az üldözött németességek: *betartja a szabályt, betekinti a jegyzőkönyvet*, éppen olyanok, mint azok, melyeket a népnyelvből idéztünk; itt is a *még* igekötőt akarják eltüntetni. Tehát felhozhatjuk a mentségükre a nyelv legfőbb törvényét, az analógia törvényét; amit ezzel nem menthetünk, azt a nyelvszokással, a nyelv másik nagy törvényével védhetjük meg, pedig a legtöbb idegenszerűséget éppen azért üldözik, mert általános keletű. *Aminek ellene mond az analógia, szentesíti a nyelvszokás; amit nem igazol a nyelvszokás, védi az analógia.*

S csakugyan, amint a köztudatban erősebben és erősebben gyökeret vernek ezek az abszolút nyelvtörvények, amint a »nyelvtények« elfogulatlan tudományos felfogása iránt bizonyos tisztelet támadt, amint a »fejlődés« bűvös jelentésű fogalmát itt is fölfedezték: a »helyes magyarság« normáinak kevés a hitele, mert úgy érzik, hogy nincs elég tudományos alapja, sőt épen az elfogulatlan tudomány húzta ki alóluk a gyékényt. Nem látják be, miért jobb ez: voltál a Bánk bán-ban, mint ez: voltál a Bánk bán-nál. Egy mindenhez értő tárcaíró, Szász Zoltán, cikket is írt erről a Pesti Napló mult évfolyamában, ahol bizony kategorikusan leszamarazza mindazokat, akik tiszta magyarságot követelnek a magyar nyelvben, s a *nyelvszokás*, az *analógia*, s a *nyelvfejlődés* szent nevében követeli, hogy minden újabb keletű germanizmusnak és germano-semitizmusnak is éppen úgy tág kaput kell tárnunk írásunkban és beszédünkben, mint azoknak a régebbieknek: *élire veri a pénzt, doktornak adja ki magát, kirúg a hámból* stb.

S valóban úgy áll a dolog: ezeket a nyelvtörvényeket használva nem lehetünk következetesek a helyes magyarság megállapításában. Ha egy részét szentesíti a nyelvszokás, mért nem szentesíti valamennyit? Ha egy része rossz, mert a rendes

analógiák ellen van, van egy csomó, mi ellen van az analógiáknak, mégis jó. Ha egypár kifejezés jó, mit a nyelvfejlődés létrehoz, mért nem jó valamennyi?

Pedig amint bizonyos az, hogy *kirúg a hámból* kifogástalan kifejezés a magyarban, époly bizonyos, hogy borzasztó ilyent hallani: *lekési a vonatot*. Lehet százszor jó: *elveszti a fejét*, mégis ezerszer is rossznak kell mondani: nálunk arra mindig *van számítva*, hogy vendég jön. *Sokat kibír*, bizonyos, hogy jó; *betartja* a szabályt, bizonyos, hogy rossz.

A nyelvtudomány logikája azt követelné, hogy következetesek legyünk; mi az hát, ami ezekre a következetlenségekre sarkal bennünket, mi súgja ezeket a főntebbi bizonyosságokat? Az érzésünk. Látjuk, ha ingatag alap a nyelvtan a jó magyarság normáinak fölállításában, van egy másik alap, ami szilárd. Látjuk, hogy amint az idegen szavak átvétele stilisztikai kérdés, az idegenszerű kifejezéseket is stilisztikai szempontból kell vizsgálnunk. Ebben a kérdésben is a fejetlenséget idáig az okozta, hogy a stilisztikai és grammatikai szempontok állandóan összekeveredtek. (L. Az idegen szavak átvételéről).

Hogy mennyire stilisztikai kérdés a nyelvhelyesség, bizonyítja a következő idézet Mikszáthtól. »Egy falusi legendában« (Az Ujság 1908-i évf.) egy közönséges falusi történetet mesél el, amely a vége felé a csodásság mezejére csap át, t. i. a történet hőse, egy kis fiu, a templom udvarában a kis Jézussal labdázik. Hire fut ennek a faluban, néhányan odamennek meggyőződni a dolog felől, s így folytatódik a történet: »Mikor pedig reszkető kezekkel *kinyitotta volna* az ajtót az egyik Bályi gyerek, az illető fehérszemélyek *bemenének* az elhagyott udvarba«. Mit láthatunk itten? *kinyitotta volna*, *bemenének* kétségkívül olyan latinosságok, miket a mai nyelvszokás, sőt a mai stílus is egyáltalán elkerül. S ki nem érzi, milyen nagyszerűen fokozzák a csodás, a legendai hangulatot azon a réven, hogy az ilyen stílust szoktuk meg az evangéliumokban? Bizonyos kellemes hangulat kapcsolódik hozzá, melynek fölkeltése itt helyénvaló, mert éppen az a célja az írónak. Egyebütt ez a hozzákapcsolódó hangulat kirívó volna, egyebütt tehát nem használható.

Látjuk, az érzések, esztétikai hangulatok világába vezet bennünket ez a kérdés. Ha itt folytatjuk vizsgálódásainkat, csak

akkor jöhetünk tisztába azzal, mért kirívó a legtöbb barbarizmus.

Tudjuk az esztétikából, hogy a stílusok keveredése mindig fonák érzést kelt bennünk. Például gótszélű templomban a barokk oltár roppant fonák módon hat reánk. (Ilyent látni a rozsnyói székesegyházban). A gótszélű lendületes nagy vonalai, takarékos diszítése sajátos magasztos érzést kelt bennünk, melynek megvan a saját ritmusa; most ha meglátjuk a barokk oltár apró lendületű vonalait, borzasztóan gazdag aranyozását, túlhalmozódó diszítéseit: előbbi érzésünk nagyvonalu ritmusát ezek a kunkorodó vonalak megzavarják, s így támad az a kellemetlen érzésünk. Éppen így, ha azt hallom: *jól néz ki*, ezt is hallom mellette: *er schaut gut aus*. A magyar kifejezésnek van egy mellézköngéje, melyet kellemetlen hallani, azért, mert más a stílusa, mint a magyar szónak. — Elmegeyek a Bánk bán-hoz, roppantul bántó, mert ezt hallani mellette: *zu Bánk bán*. Éppen olyanféle érzésünk támad, mint mikor a zongora egyik kalapácsáról levált a bőröcske, s játék közben, a művészi dallamba bele-belesívít az a borzasztó zörögés, mikor a kalapács érce csapódik az érchúrra. Beszéd vagy írás közben mindig csak egy-egy szónak az érzéki hatását akarjuk érezni, egyszerre kettőt hallani fülsértő. Olyan ez, mint a zenében két össze nem hangolt hang. Ez pedig már nem nyelvtani szabály, hanem esztétikai. Ha most ezt a kulcsot használjuk, bizonyos kifejezések helyessége vagy helytelensége felől nem támadhat kétségünk. Amint főntebb láttuk, a nyelvtan szerint kétséges a magyar vagy idegen eredete ennek: *Petur első* jött be. Nemde nem kétséges most már a helytelensége? Elég az, hogy megvan a mellézköngéje: *primus*; amint ezt kiérettük, mindjárt tudjuk, hogy rossz; s most már mellékes, magyar-e az eredete vagy latin.

Ezzel a módszerrel meg tudunk olyan dolgokat is magyarázni, mikkel szemben eddig tehetetlenül álltunk. Igaza van Simonyi Zsigmondnak, hogy *el van utazva* teljesen helyes, kifogástalan magyar szólások analógiájára is kifejlődhetett: *meg van akadva, meg van indulva, el van romolva*. Hogy van tehát, hogy a jó magyar stílus nem veszi be mégse? Mert az szintén »tény«, hogy nem veszi be. Más magyarázata nem lehet, mint az, hogy ehhez a kifogástalan magyar eredetű szó-láshoz is hozzátapadt — hogyan, hogyan nem — az idegen

mellézköngé: *er ist verreist*. Ilyen furcsaság is megeshetik. S ez az eset nem is áll magában. Hiszen a magyar szenvedő ige is magyar származású, mégis idegenszerű a derüre-borura való használata; csupán csak azért, mert gyakori ismétlődése a német és latin stílus hangulatába sodor bennünket, ahol olyan sokszor találkozunk a szenvedő alakkal. Ez a végzetes körülmény lerontja az *el van utazva* kifejezésnek még azt a mentségét is, hogy többet fejez ki, mint *elutazott*. Hogy miként fűződött hozzá ez a kellemetlen mellézköngé, külön lélektani vizsgálatot érdemelne; de ennek tudása reánk nézve most nem fontos, elég, ha érzésünk tisztán megmondja.

Most már képesek vagyunk azt is megfejteti, hogy bizonyos idegen eredetű kifejezések miért honosodhattak meg minden akadály nélkül, s miért nem rontják a stílus magyarosságát. Emlékezzünk csak arra, hogy a nyelv a fogalmak viszonyának újon meglátott mozzanatai kedviért mily szuverén módon töri át az analógiák korlátait. Ez az emberi szellem új és új diadala mindig a saját korlátain, hogy tökéletesebben tükröződjék benne a világ képe. Erre a célra jó neki minden eszköz, egy-egy ilyen diadalában meg f e l e d k e z i k mindenről. Mikor hatalmába kerítette ezt a kifejezést a magyar nyelv: *jól beült* (a vállalkozás), olyan erős volt annak a m o z z a n a t n a k hatása, mit ezzel kifejezhetett, hogy nem érezte az idegen zöreijhangot. Egy erősebb érzés elnyomott egy gyöngébbet. «*Élire veri a pénzt*», olyan hatalmas volt ennek az újon meglátott ké p n e k az érzelmi hatása, hogy hallatlanná vált az idegen kifejezésnek érzése. Ezért olyan szívós az élete ennek a rú t idegen kifejezésnek: «*nagy súlyt fektet rá*», mert nagyon kifejező képet tükröz; de mivel ezt mégis kísérté valamilyes idegen mellékíz, hogy segít magán a legújabb magyar stílus? A *fektet* igét kiküszöböli s helyébe teszi: *vet*. »Nagy súlyt vet rá«. Szinte látni lehetett, hogyan küzd ennél a kifejezésnél a kifejező kép hatása az idegen mellézköngé hatásával. Szívós volt a küzdelem. S úgy tetszik nekem, a legutolsó esztendőkbekben ért véget a harc egy kompromisszumban: az idegen kifejezésnek fele maradt meg, fele elpusztult az élethalálküzdelemben s bevonult a kifejezésbe a: *vet*, amely már nem kelti föl a német *legen* emlékét. Ilyen küzdelem környékezte az *el van utazva* kifejezést; itt meg az új mozzanat hatása volt gyöngébb az idegenség érzésénél s a kifejezés belepusztult a küzdelemben. Mindenütt ilyen sokfélék

a létért való harc eshetőségei; s a szók, kifejezések is éppen úgy küzdenek a létért, mint az állat- vagy növényfajok.

Ha megfigyeljük a megmagyarosodott idegenszerű kifejezéseket, azt látjuk, hogy a többségük metaforikus jellegű, a képnek, az átvitelnek van legnagyobb ereje az idegen mellékíz elfeledtetésében. Végelemzésben úgy tekinthetjük ezeket, mint valami Heine-féle rövid dalnak a fordítását, mely egy hasonlaton alapul. Miért rontanák ezek a nyelvnek szerkezetét? hiszen le lehet fordítani őket a rendes magyar viszonyítások minden megtörése nélkül. Arany János sokszor haragosan tiltakozott az ilyen kifejezések megrovása ellen. S ő volt az első, ki az érzésnek fontos szerepet juttatott ennek a kérdésnek tárgyalásában; s szerény dolgozatom nem is akar egyéb lenni, mint annak részletes megmagyarázása, amit ő egy szóval odavetett.

Ő, a magyar népnyelv leggeniálisabb alkalmazója, nagy szabadságot engedett magának ezen a téren, éppen úgy, mint Jókai, a magyar nyelv Shakespeare-je. Őnála olvassuk két helyen is ezt a kifejezést: *néz ki*, amit a mai stílus elkerül, holott a népdalba is befészkelődött. De nem merném megróni nála még ezt sem. Figyeljük csak meg, hol és miért használja őket.

Egyik hely a Nagyidai cigányokban van:

(Puk Mihály) Tántorogva lépked és nehezen halad,
Feje le van vágva, hozza hóna alatt.
Behunyott szemével oly szomorún *néz ki*.¹
Hogy csupa kín arra még reá is nézni.

Mit látunk itten? Az első, ami mindjárt szemünkbe ötlük, az, hogy itt sokkal konkrétabb értelme van, mint az általános nyelvhasználatban, itt közeledik ahhoz az értelemhez, amit a *kinéz* eredetileg fejez ki. »Kinézünk az ablakon«. Ugyanis a levágott fő ijesztő, mély szemüregére utal, melyből valóban a szó szoros értelmében *kinézni* lehet csak. A másik, ami szembeötlük, az, hogy a kifejezés használata humoros. Arany Jánosnál a szavak aláhúzásának mindig stilisztikai jelentősége is van (nemcsak értelmi); nem lehet-e kiérezni, hogy az aláhúzással ki is csúfolja ezt a kifejezést, s ezzel együtt Puk Mihályt, aztán Csórit a nagy álmódót, ki álmában látja így kinézni Puk Mihályt.

¹ Arany is aláhúzta.

A másik hely ugyancsak szatirikus költeményben van (Vojtina levele):

S te meg nem láthatád az örömet,
Hogy néz ki nyomtatásban leveled.

Ha nem láttuk volna az előbbi példát a Nagyidai cigányokból, könnyen arra ragadtatnánk, hogy ezt a kifejezést itt megrójuk. De az élesen rávilágít erre is. Akinek a stílus minden kis rezzenésére megrezzen az idegzete, érezheti, hogy itt határozottan fonákul hat a »kinéz«. Csak az a kérdés most, helyénvaló-e ennek a fonák érzésnek a felkeltése? Miről van itt szó? Nem valami fonák, komikus jellemvonásnak feltüntetésére szolgál? Ellentétben van a kifejezés felkeltette érzés a jellemvonás keltette érzéssel? Határozottan azt mondhatjuk, hogy erősíti, a komikus hangulat csak fokozódik általa. Ime, így válik arannyá minden, amihez Arany hozzá nyúl. A lángész felségjoga az ilyen fényes botlás, ami precedens gyanánt nem szolgálhat. Ilyent Jókainál is találhatunk. A Mire megvénülünk-ben Bálnokházy, ez az üresfejű nagy úr «kegyragyogásu arccal» fogadja Lórándot, a rokonát; a rejtett iróniának árulója ez a németes összetétel. Ilyenforma a köznyelvben, mikor az üres, izetlen elméskedést rossz képzésű szóval jelöljük: elménc-ség; mikor az ifjút egy kis lenézéssel ifjonc-nak mondjuk.

Összegezzük megfigyeléseink eredményét. Az idegenszerű kifejezések stilisztikai vizsgálata mire képesít bennünket? Az első, legfontosabb eredmény az, hogy kiküszöbölhettük így azokat a következtetlenségeket, mire a nyelvtani megítélés kényszerített bennünket. Egységes alapra tettünk szert, az érzést tettük legfőbb bírónak ebben a kérdésben. Így voltunk csak képesek a leghatározottabban egyszersmindenkorra kimutatni az abajdoc idegenszerűségek jogosulatlanságát a magyar stílusban, amik ellen a nyelvtani érvelés már-már tehetetlenül állt; így tudtuk megértetni, miért idegenszerűek azok a kifejezések is, melyek tisztára magyar analogiák szerint képződtek, vagy amelyeknél kétes az eredet; így tudtuk megmagyarázni, miért évelt el sok idegen eredetű fordulatnak az idegenszerűsége, melyek ellen az elfogult »nyelvérvék« nem akarja a hadakozást megszüntetni; így tudtuk megmagyarázni, miért helyénvaló a nagy stílművészek egy-egy olyan barbarizmusa is, melynek az idegenszerű fonák hatása egyéb körülmények között nyilvánvaló. Ki-

sült, hogy nem abszolút módon rontják a nyelvet az idegenszerűségek, csak a stílus egységes hangulatát bontják meg a nekik megfelelő idegen szólás emléke által; s nem azon kell vitatkoznunk most már, milyen eredetű a kifejezés, hanem azt kell *önmagunkon megfigyelni, mennyire kíséri valamely idegen szólás érzelmi velejárója.*

Azt mondhatná valaki, hogy ezzel az új alappal éppen ellenkezőleg a fejetlenséget növeljük, ha mindenkinek a szubjektív esztétikai érzésére bízunk a döntést. Hiszen a szubjektív érzés annyiféle, ahány az ember.

Erre az ellenvetésre azt feleljük, hogy általános tapasztalat szerint mindig működik, minden időszakban, bizonyos egységes stilisztikai lelkiismeret, melynek irányát a kor nagy stílművészei adják meg. A mi legújabb emberöltőnknek irányát észrevehetjük: Herczeg Ferenc, Gárdonyi Géza, Ambrus Zoltán, Eötvös Károly adják meg, akik Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, Gyulai Pál stílusán nevedek nagyra. S aki szorosán megfigyeli mostani nagy íróinkat, kiket említettem, láthatja, hogy stílusbeli tisztaság tekintetében azokat a lángeszű mestereket is felülmulják. Gárdonyi, Eötvös Károly stílusa tisztább, mint Jókaié, Mikszáthé, Herczeg, Ambrus prózájában kevesebb idegenszerűségeket találhatunk, mint Arany és Gyulai prózájában. (Persze, Petőfi minden emberöltőtől független). S Herczeg, Gárdonyi, Eötvös, Ambrus, akiket most legjobban olvasnak, meglepően megegyeznek azoknak az idegen szóknak és szólásoknak elkerülésében, amikbe beleütközik az izlésünk, ha rossz vezércikkekben és sebtiben, gondatlanul megírt hirlapi tudósításokban találkozunk velük. Ők öntudatosan vagy öntudatlanul, de szinte csalhatatlan biztossággal elkerülik azt, ami nekünk, olvasóknak nem tetszik. Ebből magyarázható pl. az az érdekes jelenség a magyar irodalomban, hogy minden emberöltőnek úgyszólván új Shakespeare-fordítás kell. A Shakespeare-fordítások első korszaka volt a Kazinczy kora, a második a Kisfaludy-társaság teljes Shakespeare-kiadásának időszaka, a harmadikat most éljük, most egyenkint újra lefordítják már csaknem valamennyit, mert érzik, hogy a nagy-kiadás stílusát már a mostani közizlés nem igen veszi be. — Mi következik mindebből? Az a hihetetlenül hangzó valóság, hogy egy-egy korszakban az érzés meg izlés ellenmondó sokfélesége tulajdonképen a mesék országába tartozik, hogy a szubjektí-

vitásban sokkal jobban megegyezhetünk, mint elméleti meggyőzőtléseinkben. Gondoljunk csak valami színelőadásra, pl. a *Folt, amely tisztít* utolsó jelenetében, mikor a romlott, gonosz Eurikétát megölik, mennyire egy érzés fogja el az egész színházat a megkönnyebbülésben; s színház után, mikor az érzék alól felszabadultunk, milyen heves vitája indul meg az elmebeli felfogásoknak: jogos, helyes, emberséges dolog volt-e egy védtelen leánynak a megölése? Így van ez nagyjában a stílus-érzékkel is. S ha nem is egyezünk meg minden kifejezésre vonatkozólag... A vitát lehetetlenné tettük. A vita ezután csak ennyiből állhat: »az én érzésem szerint idegenszerű ez a szólás«, mire a másik ezt mondja: »az enyém szerint nem«. Punktum. *De gustibus non est disputandum.* Majd a *reprezentans* írók írásában eldől a kérdés. S már az is eredmény, ha megszűnik az öblöshangú hivatkozás a csalthatallan »nyelvérzékre«: »ezt jó magyarsággal csak így lehet mondani«.

Talán majd ki is megy a divatból ez a szó: «*nyelvérzék*», ami eddig egymaga bitorolta ennek a két fogalomnak a helyét: *nyelvtudás* (ez nem egészen nyelvtantudás!) és *stílusérzék*. Aki tud németül és latinul, s nagy magyar írók olvasásával megtanult jól magyarul, az egy kis stílusérzékkel megkapja a biztos sugallatot a magyarba jutott idegen szólások dolgában. A magyar tanárságra nagyfontosságú szerep jut ebben a tekintetben: hogy az iskolában kitarító munkával, rendszeresen dolgozzanak a magyar stílusérzék fölkelésében, a rút idegenségek megérettetésében. S bátran fölhasználhatják az eddigi elméleti irodalmat is, mert azt az érdekes jelenséget tapasztalhatjuk, hogy eddig is érvényesült lappangva a stílusérzék, csak hogy amit a stílusérzék jónak vagy rossznak mondott, azt nyelvtani okokkal bizonyították; s ez adott okot annyi vitára. — Ne riasszon meg senkit a Szász Zoltánok nagyképzű tudálékoskodása, akik azt hiszik, hogy minden abajdoc barbarizmussal a nyelv csak gazdagszik. Nem gondolják meg ezek a vendégszereplő nyelvészek, hogy a *jól néz ki* legalább is két jó zamatot kifejezést szorít ki nyelvünkéből: *jól fest, jó színben van*; ezek éppen oly kifejező átviteles szólások, mint az a rút jövevény. De ha csak egy kifejezést szorítanak is ki! Akkor se gazdagszik a magyar nyelv; ellenben bizonyos, hogy az egész emberiség szellemi kincstára szegényedik, épúgy, mintha Goethe olvasása teljesen elfeledtetné, kipusztítaná Petőfi műveit.

Magyaros szók és szólások.

Az idegenszerű kifejezések tárgyalása közben láttuk, hogy az egyes nyelvek grammatikájában lényeges különbség alig van; csak a kifejező eszközök mások, melyek azonban az illető faj gondolkozásmódjára egyáltalában nem jellemzők; a különbségek jelentéktelenek.

De ha ez igaz, miért lehet fordítás közben oly kevés kifejezést áttennünk más nyelvre szórul-szóra? Hogyan van, hogy annyi kifejezés »idegenszerű« a másik nyelvben? Szók, szerkezetek miért válnak lefordíthatatlanokká?

A fölvetett kérdés a magyaros szók és szólások természetének vizsgálatához vezet bennünket; mi által válik a kifejezés magyarossá? mi adja beszédünknek a magyaros zamatot? Ebbeli vizsgálódásainkban rábukkanunk majd arra, hogy a nyelv törvényeinek kutatásában is két élesen elhatárolt területet kell megkülönböztetnünk, mint a lélek törvényeinek feltárásában. Határozottan megvan a nyelvnek is a *logos-a*: ez a grammatika; s megvan a *psychéje*, ez a jelentéstana. A grammatika minden nyelvben közös, miként minden fajnak ugyanaz a logikája; a nyelv *psychéje* ellenben a változásoknak végtelen mennyiségét engedti meg.

I. Érzetkifejező szók.

Régi vitás kérdés, hogy a beszédhangoknak az ember belső világával van-e valami kapcsolata. Már Plato, Leibniz, Bopp, Grimm, Heyse tulajdonított a hangoknak bizonyos eszmei tartalmat, de ezt újabban némiképp lenéző mosollyal emlegetik. Bizonyos, hogy hangok eszmét nem fejeznek ki, de hiszen lelkünk tartalmát nem csupán eszmék teszik. A beszédhangok kimondása közben kétféle érzeteink támadnak: hangérzetek a fülön keresztül s mozgásérzetek, melyek a szájban keletkeznek a kimondás által. S lelkünk primárius elemei nem az érzetek-e? Azok a hang és mozgásérzetek nem kapcsolódhatnak-e a többi rokon érzetekkel?

Wundt a nyelv eredetében éppen ennek tulajdonít legnagyobb jelentőséget, hogy az ember összes érzéki érzeteit hangérzetekké tudja átváltoztatni, s így keletkezik az indirekt onomatopoezis. Természetesen a szók legnagyobb részéről lehetetlen ezt kimutatni. Hogy *kéz, láb, fej, szem, fa* kimondása közben keletkezett hang- és mozgásérzetünk rokon volna ezeknek a dolgoknak a hatásával, nevetséges volna állítani. Hanem bizony vannak jelenségek, melyeknek elnevezéseiben most is, a jelentésváltozások annyi viszontagsága után is, megérezhetjük idegeink rezzenéseit. Igen sok magyar szó van, melynek kiejtése körülbelül ugyanazt az érzetet támasztja bennem, mint az a jelenség, melyet kifejez. S ezeket a szókat nevezem elsősorban *magyarosaknak*, mert ezekben már nem csupán az ösztövérfogalom (*logos!*) van meg, hanem már meg-megrezdül a sajátos magyar psyché is.

Legelőször azokat a szókat kell megfigyelnünk, melyekben hangutánzás van, mert azokon a legszembeötlőbb s legbizonyosabban megállapítható az érzet átváltoztatása érzetté. Ezekben a szókban: *suhog, zúg, dörög, cincog, sziszeg, zörög, korog, dobog, dobban, sívít, nyísszan, koppan, tocsog, csikorodul, csikorog, csattan, csetten, puffan, huppan, duhhan, robban, ropog, dong, döng, kotyog, rotyog, szotyog, szuszog, csicsereg*, stb. mindenki megérezheti, hogy a szoros objektív elemen, a fogalmon kívül van valami más is, olyanféle színezet, mellyel utánozni igyekszünk a természeti jelenséget. A kívülről jövő hangbenyomás érzetét olyan szóval igyekszünk kifejezni, melynek hanghatása olyanforma, mint a külső jelenségé. Jól megjegyezzük ezt! Csak a hatás olyanforma! A szó nem pontos megfelelője a külső hangnak, még annyira sem, mint *kakuk*, vagy *kukorikú* (pedig ezek is igen távol vannak a pontos utánzástól), tehát a szóhanggal nem is annyira a külső jelenségről adunk számot, hanem a mi szubjektív érzetünkről, csak arról, hogy micsoda hangérzetünk rokon a külső benyomás érzetével. Például a latin a *morog, mormog* fogalmát úgy mondja: *murmurat*. Mikor Vergilius a méhdongást a mezőn így fejezi ki:

strepit omnis murmure campus, Aeneis, VI. 709.

láthatjuk, hogy a latin a dongásról egész másképen ad számot magának, mint a magyar; még ehhez: *murmure*, könnyebben asszimilálódhatunk, mert rokon a magyar *mormog*gal, de *strepit*,

ehhez már egyáltalában nem tudunk hozzátörődni, ha a méhdongást akarja utánozni. Az égdörgés Ovidiusnál így van:

Fit fragor; hinc densi funduntur ab aethere nimbi.

(Metamorphoses, Vízözön.)

A dörög ő hangjai helyett az *u* hangok *funduntur*-ban pompásan fölkeltik az égdübörgés érzetét.

Horatius a patak csobogásában nem hallja a *cs* hangot (latinban persze nincsen *cs*):

... quid obliquo laborat

Lympha fugax *trepidare* rivo? (Ad Qu. Dellium).

Pedig hogy hangutánzás akar lenni a *trepidare*, onnan gondolható, mert ennek alapjelentése: remeg, nyugtalanodik, s csakugyan van benne valami, ami *csörgedez* hangzásával rokon, ha abból a *cs* hangot elhagyjuk. A magyarban a kisebb mennyiségű víz hangzását jelentő szókban mindegyikben benne van a *cs*: *locsog*, *csobog*, *tocsog*, *csörgedez*, *csurran*, *csurog*, *pocsolya*, *pocsároz* = *vordácsul* (a kacsza meg a gyerek a vízben), *csöppen*, *csobban*, s tisztára ezért mondják a költők a patakra, hogy *cseveg*, *csacsog*, *csacska csermely*.

Beszélgetnek sajkámmal

A *fecsegő* habok (Pet. Vizen).

Németben a tücsök ciripelését így fejezi ki Goethe:

... Aus allen Winkeln und Tiefen die Nacht hervordrang, und der klingende Ton der Grillen durch die feierliche Stille schrillte. (Wilhelm Meisters Lehrjahre I.)

Hogy van a tücsökciripelés Homerosnál?

... τερτίγισσιν εοικότες, οί τε καθ' ὄλην

δενδρόφω ἐφεζόμενοι ὅπα λειριόεσσον ἐεῖσιν. (Ilias III. 151—2.)

Németben is, görögben is azt látjuk, mint a latinban, hogy a magyar csengés élesebb. A patak csörgedezéséből Horatiusnál nem hangzik az éles *cs*, Goethenél és Homerosnál a *ciripelés*ből nem hangzik a *c*, pedig különösen Goethe valósággal duskál a hangokban. Viszont azt látjuk, hogy az *i* a *ciripelés*ből mindenütt élesen kihangzik. Ezek az idegen példák legfeltűnőbben mutatják, hogy a természethangokat többféleképen utánozhatjuk, vagyis csak annyiban utánozzuk, hogy a beszédhang érzete föltámassza a külső jelenség keltette érzetét, ez pedig aztán a külső jelenségnek képét magát.

Tehát már a hangutánzásnál érzetkapcsolódás van. Mit jelent ez? Azt, hogy két érzetről van itt szó, tehát megvan a szónak magának az önálló érzeti velejárója, mely több-kevesebb élességgel azt festi, mi szaladt át az idegeinken a külső jelenség hatása alatt. Az ilyen szók, mint *koppan, toppan, roppan, dobban, csattan, csetten, nyisszan, duhhan, csörren, puffan, csöppen, cuppan, kërren*, mutatják, hogy a jelenség nagy hirtelenséggel rohanta meg idegzetünket; a mindegyikben meglevő hosszú mássalhangzó jelzi a jelenség hirtelen befejeződését, és azt, hogy idegrezgéseink nagy erővel indultak meg, de azonnal megakadtak, szinte megtorpadtak. Hogy belső lelki mozzanatokot festenek ezek a hangutánzó szók, látható abból is, hogy ezeknek mintájára alkotott a nyelvérzék¹ hasonló szavakat, melyekben már nincs hangutánzás, csak gyors belső lelki mozzanat: *hökken, retten*, (kedvem) *szottyán*. Ezek már emancipálódtak a hangjelenségtől, s ezért lehet aztán már ilyen szavakat olyan külső jelenségekre használni, melyek látási képzetek: *mozzan, bukkan, szökken*; Gárdonyi mondja »A mult velünk él« c. elbeszélésében: Nekem *elcsökkent* a vérontó kedvem; nyilván az *eltűnt* szóba helyettesítette be a *csökkent* szót, hogy a mozzanat hirtelenségét éreztesse. És székely példa szerint használja ezt a *lűktet* (és *lök*) igéhez csatlakozó kifejezést: *fellükken* a nap.²

Az ilyen szavak már kissé lefordíthatatlanok. *Kedvem szottyán*: die *Lust kommt mich an*, mondja a német, semmi ez a magyar kifejezéshez képest. Kisfaludy Károly egész más értelmű szóval fejezi ki ezt a hirtelenséget, de ugyanilyen a formája a szónak:³ Kedvem *lobbant* paripázni. (VigBesz. 50.)

Lobban már olyan szó, amint látjuk, amely külső (fény) jelenségre és belső mozzanatra egyaránt alkalmazható. Ilyenek a hangjelző szók között *rezzen, szesszen*. Van rá eset, hogy, ha az ilyen eredetileg külső jelenségre vonatkozó szót pusztán lelki jelenségre alkalmazzuk, akkor egy csöpp változtatás esik rajta; *dobban*, ha önállóan, hangbenyomástól függetlenül használjuk belső érzet lefolyására, úgy mondjuk: *döbben*.

»Döbbenet által a szív ere fagy.«

¹ Ilyesemben működik a nyelvérzék, nem az idegenszerűségek elbírálásában.

² Benedek Elek közli Udvarhely megyéből Nyr. 9: 236: »*lühkenul*: felmászni a hegyre». Bizonyára ilyen kifejezésekből: a *hegyre lühkentek* = fölrándultak a hegyre (vö. MTsz.).

³ Simonyi könyvéből idézem: Német és magyar szólások.

S ezen a réven helyettesítheti néha egyik szó a másikat. *Dobban* és *döbben* között csak az a különbség, hogy *dobban*-nak megfelel egy külső hangbenyomás, *döbben*-nek nem, de teljesen ugyanazt a belső idegrendülést éreztetik.

Ady Endre egyik versében (Őszi lárma) azt mondja:

(Az őszi éjtszakában) Valami dobban.

Valaki minden jajt összelopott,

Valaki korhadt, vén deszkákon kopog.

Itten a *dobban* szóban benne van a költő szörnyű *megdöbbenése* is. Nyilván pleonazmus lett volna, ha a gyöngébbek kedvéért így mondta volna: Valami dobbanástól szörnyen megdöbbentem.

Hogy ezekben a szókban a hosszú mássalhangzó a hirtelen befejeződést festi, bizonyítják a következő szók: *kopog*, *topog*, *ropog*, *zörög*, *csörög*, *pufog*, *zuhog*, *dohog*, *csöpög*, *csupog*; ezek valószínűleg a *koppan*-féle alakokból lettek, hiányzik belőlük a hosszú mássalhangzó, s nem is jelentenek már hirtelenséget, hanem annak éppen az ellenkezőjét. A jelenség és érzet még nagyobb elaprózódását *r* hang felvételével éreztetjük. (Az *r* kiejtésénél nyelvünk hegyét rezegtetjük.) Moccan — *mocorog*, szesszen — *szeszereg*, tüsszen — *püszörög*, s ezek mintájára: *nyöszörög*, *dödörög*, *kucorog*, *csicsereg*, *pityereg* (németben is *plärren!*), *bizsereg*, *ciceréz* = *csöcsörész* = *gügyörész*; ilyen szók ezek is: *pereg*, *dörög*, *döbörög*.

Az *r* kimondásával járó elaprózódó mozgásérzet különösen alkalmas ilyen vibráló külső jelenség éreztetésére. Ovidius *Fastijában* olvassuk:

Flamma nitore suo templorum verberat aurum

Et tremulum summa spargit in aede iubar. (I. 76—77.)

Ki nem érzi ebben a két sorban, hogy az a sok *r* hang az áldozati láng fényének vibrálását akarja éreztetni, láttatni a templom padmalyának aranyozásán? Tehát itt látási érzet van hanggal megérzékítve. Ilyesmit találunk a *Metamorphosisok* VI. könyvében, a *Niobéban*, ahol *turba rotarum* a kerékküllők messzire fénylő pergését tünteti föl, mint Ady Endrénél:

Kerekeim a sár ne érje,

Patáitokat semmi piszok!

A levegő vibrálását festi Verlaine (*Crépuscule du soir mystique*):

Le Souvenir avec le Crépuscule
Rougeoie et tremble à l'ardent horizon.

Az *r* nemcsak külső, érzékszervi, hanem belső érzeteket is feltüntethet; Ovidius főntebb idézett sorában:

Fit fragor; hinc densi funduntur ab aethere nimbi,

fit fragor azt jelenti: *egy csattanás!* s ha a *fit* szót gyorsan kimondjuk s utána egy másodpercig megállunk, aztán *fragor*-t ugyanannyi időtartam alatt gyorsan kimondjuk (annyi a morája!), tisztára azt a pillanatnyi megrezdülést érezzük, mit a hirtelen égdördüléskor szoktunk érezni.

Vörösmarty Vén cigányában olvassuk:

Véred forrjon mint az örvény árja.

Hogy a vér forrására hasonlatképen az örvény árját hozza föl, ami hasonlatnak éppen nem mondható szerencsésnek, az csak onnan magyarázható, hogy az *örvény rv*-je az *ő* azon pillanatbeli belső forrongását nagyszerűen kifejezi; s hogy ez a hangcsoport itt a fő, csattanósan bizonyítja, hogy ez meg is ismétlődik kétszer, rokon hangcsoportban, melynek érzéki hatása ugyanaz: *forrjon, árja*.

De nézzük a hangutánzó szavaknak egy másik csoportját. *Dong, döng, zeng, peng, cseng, zsong, zsibong*, s ilyen maga a *hang* szó is. Kétségtelen ezekben is az indirekt onomatopoiia. Itt az *ng* hangcsoport hangzása festi a hanghullámok továbbrezgését és lassu elhalását.

Kalapáctól dong a donga,

mondja Arany János a Bajuszban. Ady Endre ilyenforma ösztönből írhatta:

»Üzengetett hozzám trillázva az élet.«

Üzen fogalmába geniálisan beleiktatta *zeng* hangzásbeli erejét; szakasztott úgy, mint Ovidius a *funduntur*-ba az égdübörgést, pedig ez annyit jelent: lezúdul (a zápor).

Mint a *koppan*-féle szók mintájára születhettek szók látási képzetekre, úgy a *cseng-peng*-ből is az *l, r* helyettesítésével látási képzetekre illő szavak lesznek: *leng, ring, reng*, melyek szintén hullámrezgéseket és azoknak fokozatos megszűnését jelölik. S a következőkben már gyakorító képző ez a hangcsoport: *kering, terjeng, hajlong, borong*. (Hogy mennyire hangzást éreznek ki ebből a hangcsoportból, mutatja az, hogy

egyszer a Kakas Márton megrajzoltatta, amint a becsukott üzletek ajtajában *hallgatóztak* az emberek, hogyan *pang* odabenn az üzlet.)

Láttuk, hogy a látási és belső érzeteket kifejező onomatopoeitikus szók mind a hangutánzó szókból vezethetők le. S ehhez nem is kell valami különös éleslátás. A fontos megjegyezni való ezekben az, hogy lehetetlen bizonyos hangok sajátos értékét »valeur-jét« észre nem venni. Pl. a zöngés hangokban bővelkedő *dobban* sokkal hangzatosabb jelenségre illik, mint a zöngétlen *toppan*. A *cs*, *c* a benyomásnak élességét jelzi. Az *l*, *r* inkább látási és belső érzetekre illik a *z*-vel szemben, stb. Ebből a hangértékből magyarázható, hogy tompább hatású jelenségekre úgy alkotunk szót, hogy a szó jellemző éles hangját letompítjuk. *Locsog*-ból így lett *lotyog*, *tocsog*-ból *totyog*. Zalában mondják: *laficul* (mosdás közben a vízzel hevesen »pocsároz«), s Gárdonyinál olvassuk, hogy a kutya, mikor iszik: *lafatyol*, ez már nem hangzik olyan élesen, mint a *laficulás*. A *totyog*, *lotyog* továbbvériálása következtében lettek: *kotyog*, *motyog*, *mutyog*, *rotyog*, *szotyog*, *tetye-mutya*, *tutyi-mutyi*, *szeszemótyál*, *totyafeszes*; s meg vagyok győződve, ezekkel a szókkal vérrokonságban van az *ityeg-fityeg*, sőt a *var-tyog* is. Ezek mind olyan letompított, tökéletlen jelenségek. A hang még nagyobb tompítása még nagyobb tökéletlenségre illik: *nyafog*, *nyög*, *nyig-nyög*, *gurnyaszt*, *gunnyaszt*, *nyám-nyám* (ember) — tehetetlen, nehézkes, gyáva, *nyámmog*.

A kemény hang alkalmas a keménység, a lágy a lágyág kifejezésére. *Gyömöszöl* puhább dögönyözés; a keményebb dögönyözést hogy fejezi ki Jókai?

Kidömöckölte hátából a magyar betegséget (Felfordult világ, I. fej.)

Ady Endre föntebb idézett soraiban láttuk:

Kerekeim a sár ne érje,
Patáitokat semmi piszok!

A sok kemény hang, különösen a *t*, nemcsak a pata, hanem a kövek keménységét is érezteti itt, s azt is, amint a pata és kő összeütődik. A latinban pata = *ungula*, nincsen benne kemény hang, s hogyan segít magán Vergilius?

Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.

Zalában a hirtelen megszűnő csók *cuppan*, de a hosszabb, ragadósabb csók *caffanós*; mert az *f*-t hosszabban, ragadósabban ejtjük.

A magánhangzók közül az *i* hangot érezzük legélesebbnek. S csakugyan, ha a *szesszenés* élesebb, fájdalmasabb, akkor *szisszenés*. Gárdonyi a *lihég* fogalmát mikor enyhíteni akarja, azt írja: *lehég*; a *lebegés* gyorsabb tempója *libegés*. S innen magyarázható, hogy a fényérzeteket kifejező szókban minden benne van az *i*; a fény nagyon éles érzet: *csillog*, *villog*, *csillámlik*, *villámlik*, *villan*, *csillag*, s aztán ezekhez hasonló gyors látási tüneményekben: *libben*, *illan*, *pillangó*, *pillog*, *kiviggyan*.

A többi érzetekre, a tapintás-, íz- és szag-érzetek elnevezéseire nem terjeszkedünk ki, mert erre vonatkozó vizsgálódásainkban folyton éreztük, hogy ingatag talajon állunk. S ennek megvan a nagy lélektani jelentősége: a külső világra vonatkozó észrevevéseinket leginkább a látás és hallás által szerezzük, a külső világra vonatkozó indirekt onomatopoiia biztos nyomait tehát most már csak itt, a látás és hallás körében találjuk. Belső érzeteink pedig, amint láttuk, leginkább a szókiejtés mozgás-érzeteivel vannak kapcsolatban. De e három forrásból keletkezett szók kölcsönösen átvihetők a másik területre, néha egy kis változtatással. *Dobban*—*döbben*. *Robban* — (kedvem) *lobban* — (a láng) *lobban*. *Zeng*—*reng*. Az ilyen szók az emberi (ezeknél a magyar) lélek szoros kapcsolatát mutatják a külvilággal. Ezekben látjuk az emberi szó csodás hatalmát: benne van az én, a világ; az én legfinomabb idegrendülésem kapcsolatban az égdübörgéssel. Ezek a szók átszarmaztatják rám őseim megrezzenéseit egész pontosan; talán nem is gondolta Ady Endre, mennyire pontosan mondja a teljes igazságot, mikor így szól:

»Pedig a szó nekem ópium,
Pogány titkokat szívhatok belőle.«

Ezek a szók a magyar léleknek legősibb és legeredetibb elemeit hordozzák; s láttuk, hogy a legnagyobb mértékben sajátosak, itt olyan pontos összetalálkozásokat idegen nyelvekkel nem találhatunk, mint a nyelv logos-ának, grammatikájának kialakulásában, azért, mert a változatok végtelensége lehetséges. Csak azt láttuk, hogy a nyelvek minduntalan közeljárnak egymáshoz (*cirpel* = *schrillte*, *retten* = *schrecken*, *rezzen* = *zittern* stb.). A figyelmes olvasó észrevehette azt is, hogy nagyon kevés szó tárgyalására szorítkoztunk — óvatosságból; most már kevés szó van, melynek érzeteinkkel való közvetlen kapcsolata

ilyen szembetűnő; s könnyen megtörténhetik velünk, hogy valamely szóba olyan érzethangulatot olvasunk bele, melynek nem volt szerepe a szó létrehozásában, csak utólag kapcsolódott hozzá. Például *vörös*-ben mintha erős színérzet lappangana; pedig tudjuk, ez a szó *vér*-ből lett: *vérés* — *vérés* — *vörös*.

De a stílusbeli jelentősége az ilyen érzeteknek is, melyek csak utólag kapcsolódtak a szókhöz, roppant nagy. S minden szónak sajátos érzethangulata van. Hogy néha valamely név helyett szókeresés közben más név pottyan ki a szánkából (pl. *Seregélyes* : *Gerencsér*),¹ abból magyarázható, hogy a szók érzethangulata rokon.

A nagy költők az igazi mesterek a szó ezen járulékos elemeinek kihasználásában. Sokszor éppen ez az oka, hogy a szót eredeti értelmétől elütően használják. Horatiusnál főntebb láttuk már *trepidare* ilyenfajta szerepét. Arany Jánosnál olvasuk az Éjféli párbajban:

Szól a zene, *öblöget* a rézkiürt.

Tudjuk, hogy *öblöget* a mosás egy fajtája; de a szó kimondásával kapcsolatos mozgásérzet a rézkiürt hangját pompásan érezteti; s ezért van ez a merész szóalkalmazás.² Ady Endrénél éppen ilyen célu szóalkalmazás *tornázó* = *féktelenkedő* helyett:

Tornázó vágyaim tora.

Gárdonyi egy nehézkes falusi földbirtokost »vén *Bendegúznak*« nevez tréfás kedvében ('A mult velünk él'); ki nem érzi, hogy nagyrészt a szó hangzása miatt történt ez? Ilyenfajta ösztönből mondja a nép a németet *cinége*-lábúnak. Mért éppen *cinege*-lábú? Más apró madárnak is vékony a lába; világos, hogy a *cinége* szó hangzása kelti fel a vékonyság képzetét. Az aszszonyos természetű férfit is ezért mondják éppen *Katica*-embernek.

De még akkor is, mikor nincs sajátos szóalkalmazás, érezhető a nagy költőknél a szóhangzásnak ez a jelentéstől független szuggesztíója. Petőfi intuíciója csodálatos ily sugalló erejű sorok alkotásában:

Hullámzik a víz, reng a könnyű sajka,

Reng, mint a bölcső, melyet ráncigál

Szilaj kezekkel a haragvó dajka.

¹ Magammal történt meg egypárszor.

² Vö. MTsz.: *öblöget*: öblös hangon szól (pl. a klarinét), és: szaporán beszél. — *A szerk.*

Sors, életemnek haragos dajkája,
Te vagy, ki sajkám úgy hányod-veted,
Ki rám zavartad fergeteg módjára
A csendriasztó szenvedélyeket. (Tündérálom.)

Vagy: Legyek köszirt, mit a hegyről a völgybe
Eget földet rázó mennydörgés dönt le. (Egy gondolat bánt)

Az embernek igazán megáll az esze, mikor látja azt az ádáz fenekedést, mellyel nekitámadnak az újabb magyar költészetnek, hogy a magyar szavak zenei ízét fokozottabb mértékben érvényesíti, s a magyar szavak savát-borsát használja föl az érzelmek erősebb érzetetésére. Tudjuk, — már Wundt kifejtette — hogy az érzetek mily szoros kapcsolatban vannak az érzelmekkel. Goethe Mignonjában

Dahin! dahin — s az erre rímelő — *ziehn*

kiejtésénél keletkezett mozgásérzetünk mily hatalmasan fölkelti a vágyat, melyet az a csodaszép költemény lehel. De nemcsak érzelmeket — képeket is képesek láttatni a hangok:

»Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht. (U. o.)

a *w* és *h* a szellő képzetét valósággá teszi. Szakasztott ugyanezt látjuk az öreg Homerosnál:

οἷη δὲ Ζεφύροιο ἐχεύατο πόντον ἐπι φρεῖς
δρονόμεοιο νέου, μελάνει δὲ τε πόντον ὑπ' αὐτῆς. (Ilias VII. 64.)

Az első sorban, ahol a szellő ráfuj a tengerre, mire az felborzolódik, négyszer van »hehezetes« hang; látjuk is ám magunk előtt az elsötétült hullámozó tengert! Csattanós rövidséggel mennyit lehet így kifejezni! Hallottak a mi modern kritikussaink valamit harangozni a zene és költészet határ-sértéseiről, s azért mihelyt a nyelv muzsikáját hallják, mindjárt Lisznyay nevét kiáltozzák. Nem veszik észre, hogy a legnagyobb költők ebben egyek, semmiben annyira, mint ebben. Akik Lisznyay nevét Ady Endre, Juhász Gyula, Babits Mihály nevével egy napon emlegetik, azok nem veszik észre, hogy Lisznyayban csak csöngés-bongás van, egyéb semmi; s nem tudják, hogy az abszolút zene sem művészet hatalmas, eleven érzés nélkül, amit a mi nagytehetségű modernjeink minden sorából kiérezhetünk. Lisznyayék és Adyék közt csak az a különbség van, ami kontár és művész között; s aki ebben különbséget nem tud tenni, az nem tudja megválasztani a ludat a hattyútól.

II. Kedvet kifejező szók.

Láttuk az előbbi fejezetben, hogy a szók hangzásában az emberi lélek primárius elemei, az érzetek, állandóan hatnak, állandóan megérezhetők. Azonban a szók a fogalmon kívül nemcsak érzetet fejezhetnek ki.

Hasonlítsuk csak össze ezt a két szót: *buta* és *butú*. Mindenki láthatja, hogy a *buta* egyszerűen, ridegen csak az észtehetségek hiányát jelenti. *Butú*-nak is a fogalmi értéke tökéletesen ugyanaz, de ebben benne van a gyöngéd, vidám, elnéző, kedveskedő szeretet is. *Mosolyog*: egyszerű megállapítás, *somolyog*: alkalomadtán egy csöppnyi húmort is hordoz magában. *Fanyar*: tisztán tulajdonságot jelent, *fanyari*: a tulajdonság jókedvű megbocsátását is. Amit ezek a szók kifejeznek, már nem érzet, hanem érzelem; nem fiziológiai, hanem lelki állapot. Itt már nem a hangzás a fontos elem, hanem csupán csak a változtatás. Megvan a nyelvben az ösztön, teremteni minden fogalomra két szót, vagy a kedv szerint akárhányat, hogy egyben a kedvét is kifejezhesse az ember, mellyel a fogalmat kíséri. Ilyenfajta szók a kicsinyített szók legnagyobb része: Laczkó Géza dolgozata: *A játsszi szóképzés* (Nyelv. Füzt.), érdekes bizonyosságát nyújtja ennek. Láttuk, hogy az idegen szavak átvételének is igen sokszor az egyéni kedv, érzület az alapja. Az ember lelkülete azzal mutatja ki kedvét, hogy felsőbbeséges szeszéllyel azért se azt a szót használja, amit megszoktunk pontosan a fogalomra. A főntebbi példákban e célra megváltoztatjuk a szót; de vannak esetek özönnel, hogy egész más szót alkotunk a kedvünk kifejezésére. Lop = *csillent*, kabátka = *rütyöke*, lézeng = *csöszmörög*, kikeres = *kiókuhlál*, lusta = *tohonya*, rohoda, szája = *pötyögője*, rossz-kedvű = *kummancos*; *büszke*, *kevély*, *gögös* szók között is igazában nem értelmi, hanem csak hangulati különbség van, a *kevély*-ben már rosszalás van, a *gögös*-ben még inkább. Ilyen célra aztán, ha nem tudunk egészen új szót alkotni, már meglevő más szót foglalunk le, értelmének egy kis megváltoztatásával. Megszökik = *meqlép*, ellopja = *elemeli*, mindnyájan rá-támadtak = *ráestek*, haszontalan ember = *jó madár*, *élhetetlen* ember vagy = *derék* egy ember vagy! Az ilyen gúnyos használat ellenlábasa: ejnye te *zsvány!* megállj te *betyár!* mondjuk a pajkos gyereknek, s az ilyen szóhasználatnak nagy része van

abban, hogy néha egy-egy szónak ellenkezőre fordul az értelme, pl. hogy *pravus*-ból *brav* lett. Jókedvünkben mondjuk a *macska* helyett *cirmos*, s így lett aztán idővel *farkas* főnévvé, *ravasz*, a róka régi neve, melléknévvé.

Ezzel eljutottunk a magyaros szók másik csoportjához, azokhoz, melyek a sajátos magyar kedvet, lelket, hordozzák magukban. Ha magyarból fordítok, mondjuk, latinra, s *kiókumlál*-t *exploro*-val fordítom le, akkor tulajdonképpen azt ejtem el, ami a magyar kifejezésben a fődolog; *meglépek*: értelmére nézve tisztára *fugio*, de benne van-e a magyar kifejezés humoros zamatja? *Cirmos*nak a fordításánál meg kell keresnem azt a latin szót, mely a macskát ilyen kedveskedéssel jelöli. Megvallom, nem tudom, van-e ilyen latin szó; de biztosra veszem, nagyon kevés ember van a világon, aki az anyanyelvéről idegen nyelvre tudna fordítani úgy, hogy ami a magyarban zamatos, az idegenben is zamatos legyen. Régen tisztázott dolog, hogy a legnagyobb lángelmék is csak egy nyelven lehetnek igazi költők, abban, melynek a pszichéje teljesen a maguk pszichéje.

Itt kell keresni a nyelv nemzeti szellemét. Nem a mondatszerkesztésben, nem a szerkezetekben van meg a nemzeti lélek, hanem a szavak jelentésében. Láttuk, hogy a grammatika, a nyelv logosza, lényegében minden nyelvben ugyanaz, a szavak jelentésében a teljes egyezés a lehető legritkább jelenség. Miért? A fentebbi példákban láttuk, hogy a szóváltoztatásban — akár az alakját, akár az értelmét változtatjuk — az ember, az egyén pillanatnyi kedve a ludas. Sejtetik azok a példák, hogy a jelentésváltozások megindítója mindig az alkalmi hangulat, nos, a hangulatok, a kedv mineműsége, változatosága végtelen: s ezért két nép találkozása egy-egy szó azonos tréfás elváltoztatásában csak a végtelenségben lehetséges, tehát a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Tekintsünk csak bele bármely szótárba, rögtön látjuk, hogy alig van szó, melynek az idegen megfelelője ne volna szűkebb vagy tágabb értelmű.

A népnek és a költőknek beszéde bizonyítja legjobban, hogy a jelentésváltozások megindítója a pillanatnyi egyéni kedv. »Egész *ebatta gyanánt* esett neki«, hallottam Sárvár vidékén kissé csufondáros somolygással mondani, annak a kifejezésére: *egész furcsán* esett neki. *Üzönn* esik neki, megjárja vele; nem ment el a *jó dúgom*; *főrugta* a gyöpöt = elmenekült; jobb lesz

a *fejedallánok* (jobb lesz neked); *sódéraz* a kazal = egyik oldala kinyomul. Petőfinél olvassuk:

Ha az öröm legjobban festi képem:

Magas kedvemben sírva fakadok. (Magyar vagyok.)

Arany Jánosnál:

Szomorúan jár, *tébolyg* a mezőben. (Tengeri hántás.)

Látjuk, hogy *tébolyg* — túlzás, mire a költőt a részvéte indítja. Ilyen túlzás ez is:

De sokallja, meg se hallja,

Már *nyomul* a hősi gyermek. (Szibinyáni Jank.)

Itt meg a lelkes öröme mondat vele olyan szót, ami inkább egész csapatra illik.

Juhász Gyulánál olvassuk:

Az országúton kósza álmok járnak,

Danol a szél, halódik a határ. (Shakespeare estéje.)

Itt az egyhangú novemberi *szélzúgás* = *danolás*, az annak hatása alatt keletkezett melankólia kifejezésére; *danol* a *dalol* ige letompított alakja lévén, kiválóan alkalmas ilyen hangulat sugallására.

Baksay Sándor mondja:

Minek *tapos* ez az ember mindig a *sarkamba*? (Ninette.)

Ninette *b o s z a n k o d v a* azt akarja ezzel kifejezni: Mért van ez az ember mingyárt mindig ott, ahol én vagyok. Itt is *tapos* eredeti értelmétől elütően van használva.

Hogy a szók jelentésváltozása az egyéni kedvből indul ki, nagyszerű bizonyítékát találjuk Réthei Prikkel Marián gyönyörű dolgozatában: *A régi magyar tréfaszók* (MNy. III: 7—9). A faji humor, ötlet, élc, gúny régi magyar nyelvi megnyilatkozásait keresvén, tulajdonképen végigtárgyalta a jelentésváltozások összes lehető formáit. Már ő észrevette, hogy »a tréfaszók alkalmazás az eredetileg komoly szóknak tréfas értelmi v. alakú elváltoztatásában jelentkezik.« Az értelmi elváltoztatás jelképi (szimbolikus), példaképi (parabolikus), vagy hasonlati (metaforikus) lehet. Mindegyik fajta elváltoztatás forrása gyanánt a testrészek, a környező élet, az elsőszükségi dolgok, sőt a biblia, a hitélet, a felekezetek szokásai, a nemzetiségek jellemző vonásai szolgálnak; azonkívül meríthetnek történelmi anekdotából, népmesei alakok nevéből, a babonákból, a köz-

mondásokból, alkalmi szólásokból, s az idegen szavakból. Tehát ezekben az átvitt értelmű szavakban úgyszólván benne van az egész magyar élet.

Begyes, nyelves, könyökös (mester), *tökfejű*: testrészről történt az átvitel.

Hirharang, hörcsökös, bortömlő (iszákos), a környező életből.

Mindenlében kanál, elsőszükségi dologról.

Péterkése (rövid kard), *oldalcsont*, a bibliából.

Kisbíró (lelkiismeret), a vallásos életből.

Szentmihálylova, borjunyirópéntek, a keresztény legendából és a kalendáriumból.

Előhasu gvardián (kevély), *pápakatonája* (félénk), a katolikus hierarkiából.

Pápista, kálvinistaböjt (dőzés), a felekezeti viszonyokból.

Törökátok (rossz szomszédság), *némethas* (hasmenés), *tót-répa* (burgonya), *cigánytallér* (hamis tallér), a nemzetiségektől.

Lacikonyha, bástaszekere, történelmi anekdotákból.

Vasgyűrő (erős), *csalóka-péter* (hamis, ravasz), *hamupipőke*, a népmesékből.

Farkasvacsora (semmiételű vacsora), *jerutánnam* (szerelemre gerjesztő étető), a babonából.

Hübele-balázs (szeleskedő) »hübele Balázs, lovat ad az Isten«, *nyakborbély* (hóhér), »nyaknak hóhér a borbély«, közmondásokból.

Fogdmeg, haddelhaddel (verés), alkalmi szólásokból.

Bónaóra (bolondság), idegen szavakból.

A *mód*, ahogyan tréfás szóalkalmazás történhetik, szintén háromféle: 1. értelmi, 2. alkotásbeli, 3. hangzásbeli.

Az értelmi szóalkalmazás történhetik valami fonák hasonlat vagy kapcsolat föltüntetése által (*barátfül* = derelye, *kanca-
apostol* = női térítő), tréfás célzás által (*jajbőr* = Achilles-sarka), az alapértelem kerülgetése által (*kalánfülü-angyal* = ördög), nagyítás által (*dörgő-mennykő* = erős), vagy képtelenségek által (*füstfaragó* = kéményseprő). — Sajátos, furcsa összetételek és képzések által pedig az *alkotásbeli* tréfa nyilatkozik: *bánomszabású*: kedvetlen, *orrondi*: nagyorru, *lopész*: tolvaj. — *Hangzásbeli* tréfa van ezekben: *nyifa*: orránbeszélő, *áhi*: bamba.

A figyelmes olvasó észrevehette, hogy ezek az elszámolt alkalmi a tréfás szóalkalmazásnak tulajdonképpen a jelentés-változások alkalmi. Minden tréfászó, látjuk: átvitel; ennek a tételnek a megfordítását egész bátran általánosíthatjuk: minden átvitelben érzelmi indítékot kell keresnünk, ha később a nagyon közönséges használat folytán le is kopik a szóról az érzelmi színezet. Az érzelemnek aztán nem kell éppen tréfásnak lenni, költői idézeteink szerint a legkülönfélébb érzések szerepelhetnek. Azok a példák még csak egyszerű értelmi eltávolodást mutattak (meglép, elemeli, ráestek, cirmos, tébolyg, nyomúl, danol, ravasz, tapos a sarkamba), többnyire úgy, hogy a jelentés megszűkölt vagy kitégült. Réthei Prikkel tréfászavainak legnagyobb része pedig tartalmas kifejezés, mint a saját példám közt: *sódéraz* a kazal, jobb lesz a *fejdedallánok*.

A magyaros szók özönében ezek a tartalmas kifejezések a legjelentősebbek. Ezekben már nemcsak az egyéni kedv lapang, ezek már nemcsak sajátos alkalmazásuk miatt sajátos kincsei a magyar népszellemnek, hanem ezek már azon fogalom kívül, melynek számára lefoglaltuk, egy másik fogalomra is utalnak. *Sódéraz a kazal* kifejezésben *sódéraz* olyan szó, melynek nincs más nyelvben megfelelője; egyetlen szerencsés pillanat szülötte, a pillanatnyi kedvét alkotójának úgy elteszi a jövődők számára, mint a köszén a sok ezer év előtti napsugarat — a mi számunkra. Csakhogy ebben több is van, mint a pillanatnyi kedv. A régi kőzetekben láthatjuk itt-ott egy-egy falevélnék vagy gyíknak a lenyomatát: úgy hordoz ez is magában egy idegen fogalmat, az emberi *sódar* (vállapocka) képét, sőt azt a *mozdulatot* is, mikor az ember felső testét a dereka fölött elcsavarintja s így egyik vagy másik lapockája kissé kinyomul.

Ilyen kifejezésekben tehát nemcsak sajátos faji szubjektív, hanem sajátos faji objektív elem is van. S ezek az objektív elemek, mint föntebb mondtam, a magyar ember környezetének és lelkének tárgyaiból szedődnek föl, lépten-nyomon a magyar életre emlékeztetnek, s ez az oka, hogy ha szórul-szóra idegenbe áttesszük őket, érthetetlenek. S az ilyen szóknak a száma töméntelen. Ezeknek a szóknak rendszeres összeállítása fogja igazában a magyar lelket elének tárni, sokkal hívebben, mint akár a népmesék, akár a közmondások, akár a nemzeti irodalom története, mert e népmesékben, közmondások-

ban, irodalomban nap nap után mindjobban kiviláglik, mennyi az idegen elem, s ha önállóan születik is meg a közmondás vagy a dal, egy szép napon találunk egy idegen közmondást vagy dalt, amely meglepően egyezik a magyarral. Ezekben a tartalmas kifejezésekben megmutatkozik, mit lát meg a magyar ember bizonyos tárggyal kapcsolatban s a két dolognak villámgyors összekötése mint valami villámlás világít be lelke mélyébe, a kedvébe és a lelke tartalmába. Még ha a bibliából (péterkése), az egyházi életből (előhasú gvárdián), vagy a hit-életből (kisbíró) veszi is a magyar az átviteles kifejezést, még az se igen érthető az idegen nyelvben, mert az idegen nemzet éppen azt a dolgot, éppen abban a kapcsolatban nem látta meg: a legnagyobb ritkaság ilyenben az összetalálkozás.

Ha most azt kérdezzük, hogy a pillanatnyi kedv miért éppen ilyen tartalmas kifejezések alkotására indítja az embert, azt kell felelnünk, hogy a rövidségre való törekvés. Wundt a pszichológiájának esztétikai fejezeteiben azt a sajátos nézetet fejti ki, hogy az idegen, hasonló tárgyra való utalás nem-hogy szemléletessé tenné a hasonlított dolgot, hanem inkább eltereli a figyelmet éppen arról, amit tulajdonképpen fel akarunk tüntetni. Pl Wundt szerint a *sódéraz a kazal* kifejezésben *megoszlik* a figyelem a kazal és a sódar között, s így a szemléletességnek éppen az ellenkezője következik be. Elméletileg, a dolog természete szerint igaza volna Wundtnak, ha a népszellem csakugyan szemléletességre törekednék a két dolog egymás mellé állítása által. Szerény nézetünk szerint a népi és művészi képzelet nem szemléletességet akar, hanem csupáncsak rövidséget. Mert csakugyan pontosabb, szemléletesebb volna a leírás, ha azt mondaná: az elferdült kazalnak egyik sarka kinyomul. Hanem micsoda terjengős kifejezés ez ahhoz képest: *sódéraz*; ebben az egyetlen szóban négy szó lappang! *Borsózik* a háta = a hátában borzongató hideg fut végig. *Meglépesedik* nem pusztán *meggazdagszik* ám! hanem: lassankint meglehetősen vagyonna tesz szert. *Darál* a fülemben: folytonosan unalmas, kiállhatatlan haszontalanságokat beszél nekem. Csak *lesugárzott* a vadréce, amint meglőttem, hallottam egy zamatos beszédű erdőkerültől. *Lesugárzott* = rézsut, egyenesen, hirtelen lepottyant. Oláh Gábor nagy mester újabban az ilyenfajta új kifejezések alkotásában. *Feldélíbabollik* előtte a város, mondja a »Keletiek nyugaton« című írásában. *Feldélíbabollik*: vonzó

látományként tűnik föl. Ezekben a kifejezésekben, látjuk, nem valamely tárgy egészének plasztikus szemléltetése a cél, hanem csak valamely árnyalat feltüntetése. Árnyalatok szabatos festésére sok szó kell, mert a szimpla szavak egyszerű fogalmak számára születtek meg. S a sok szó elkerülésére legalkalmasabbnak látszik, hogy az árnyalattal bárminő (metaforikus vagy metonimikus) kapcsolatban levő dolgot ragadunk meg s annak a nevét foglaljuk le az újon meglátott szemléletre; s a kapcsolat hirtelen meglátásán való örömünk feledtetí velünk a metonimikusan vagy metaforikusan beiktatott idegen fogalmat, s nem zavarja meg a tiszta, zavartalan szemléletet, mint Wundt tévesen hiszi.

A rövidségekre való törekvés érteti meg velünk, hogy az ilyen tartalmas kifejezések legnagyobb része miért összetett szó. A szóösszetétel is tulajdonképen fogalmak új kapcsolata. *Kákabélü* = olyan rossz bélü, mint a káka. *Tüled-álló* (női ruha) = a testtől messze elálló ruhafajta. *Ádám-szerzete* (házasság) = olyan szerzet, melyet Ádám alapított.

Miként fülemile *vers-tajtékot* hányok,

mondja Zrinyi »Arianna sírásában.« *Vers-tajték* = sűrű egymásutánban keletkező forró versek. 21

Ilyen összetételben roppant erős összeszorítása van valamely tartalmas fogalomnak egy szóba. Ady Endre pompás összetételei (*tűzhely-bánat, szél-ficsur, asztal-trón, öröm-város, rím-kutyák*, stb.) szintén ilyen, valóságos szellemi hidraulikus nyomás által keletkezett összefoglalásai egész gondolat soroknak, megtízszerezedett realitások, éppen ellentétei a Bajza-féle összetételeknek, melyekről nem régen mutatták ki a Nyelvörben, hogy az irrealitásra való törekvés szülte őket. Hasonlók azokhoz az idegen szavakhoz, melyek elszigetelődés folytán ragadtak nyelvünkbe: *predesztináció, pregnáns, plasztikus* stb.

Ilyen rövidségekre törekvő kifejezések azok is, mikor külső, érzéki jelenségre teremtett szót kapcsolatos lelki jelenségre használunk: *elhül* erre, *ámul, remeg* (fél), *elsáppad* (Szeremley Császár Loránd ezeknek a szóknak avatott magyarázója és hüvelyezője). Bonyodalmas lelki jelenségek egy találó szóval kifejezve. Sokszor még költenekek is külső testmozdulatot lelki mozzanatokra: *foghegyről* beszél vele, *lerázza a nyakáról*.

Sokszor szerencsés szóképzések által keletkeznek ilyen

sajátos tömör magyar szavak. *Terpeszkedik* (sich breit machen), *kockáztatni* (auf das Spiel setzen), *rimánkodik* (flehen).¹ Az első kettőnek német fordítása mutatja meg, milyen rövidesen megnyit mondanak; *rimánkodik* pedig azért figyelemreméltó, mert alkotásánál fogva a *ri* és *reménykedik* fogalmát egyformán érzeti; ezt ilyen erővel a *flehen* nem képes megtenni, pedig annyit is jelent: *ri*, annyit is jelent: *reménykedik*. Ide tartoznak a szóelegyedéssel keletkezett szavak mind.

Elköteleztelek bé Törökországba (Fogarasi István).

Elköteleztelek = kötelezettséggel eligértelek.

*

Ezekben feltártuk a jelentésváltozások okát, megtaláltuk célját, elszámoltuk lehető teljességgel alkalmait, módjait, most csak az a kérdés, mik az eredményei.

Már az eddigiekből is láttunk annyit, hogy sok olyan szó keletkezik így, melyet nem lehet úgy, amint van, idegen nyelvre áttenni. Például *kifejezés* nem fordítható így németre: *ausköpfung*. Van azonban ezeknek a jelentés-eltolódásoknak más eredménye is.

Nézzük csak a főttebbi példát:

Minek *tapos* ez az ember mindig a *sarkamba*?

Csattanósan megmutatja ez az új értelemben vett szó: *tapos*, hogy mi jár az ilyen változással. *Tapos* eredeti értelmében tárgyesséttel áll. *Taposom* az utat, *taposom* a káposztát, mikor elteszem télire, *tapossa* a ló a nyomtatásnál a buzát. A főttebbi példában azonban mit látunk? *Tapos* mellé olyan eset kerül, amit az a szó vonzott, melyet a valószínűség szerint helyettesít: Minek *jön* ez az ember mindig a *sarkamba*?

Igy keletkeznek a hungarizmusok. Nemcsak a szó értelme változik meg, hanem melléje kövesedik olyan szerkezet, mely eredetileg nem az ő szerkezete. S minthogy idegen nyelvben ez az új jelentése nincs meg a szónak, ez az új szerkezete is lehetetlen. Pl. latinban *adsum*: jelen vagyok; de idővel más jelentése is lett: segítségére vagyok neki; s akkor már: *adsum alicui*; magyarban a *jelen vagyok* kifejezésének ez a jelentésfejlődése nem állott be, azért nem lehet mondani: jelen vagyok

¹ Simonyi: Német és magyar szólások.

valakinek. *Íny*: *tetszés* értelmében magyaros szó, azért lehetséges ez a sajátos magyaros szólás: *ínyére van*.¹

De itt olyasmire kell felhivnom a figyelmet, amit eddig nem igen méltattak kellő figyelemre. Vannak olyan szók, melyeknek egyáltalán nincs idegen megfelelőjük. Ilyen a magyar *jár*. Pl. németben *gehen* is *kommen* is eredetileg mást jelent s csak egyes, kivételes esetben találkoznak *jár* értelmével. S mivel már a *szónak* nincs pontos megfelelője, azért nincs azoknak a sajátos kifejezéseknek sem, melyekben jelentkezik. Pl. Oláh Gábornak ez a pompás humoru elmélkedése, gondolatjátéka teljességgel lefordíthatatlan: »Minden élőnek járnia kell, jár az óra, jár az emberek szája, ránk jár az élet rudja, felettünk az idő eljár; járunk a szeretőnk ablaka alatt, járunk a temetőbe, ma még a magunk lábán, holnap szent Mihály lován; Aladárral együtt azon jártattuk eszünket...« stb. (Keletiek nyugaton.) Ilyen magyar szó *jut*. Ennek sincsen se németben, se latinban megfelelője. Ezért borzasztó hallani: eszembe *jön*, mert ez az értelme a magyar *jön* igének nincsen meg, ez a jelentésváltozás természetes úton nem állhatott be, mert útját állja ennek a folyamatnak az őseredeti népszerű *jut* ige. Ezért nem lehet *sich breit machen* = *magát szélessé teszi*, mert *szélesnek* ilyen értelme nem fejlődhetett ki, mert útját állja ennek a pompás *terpeszkedik* szó.

Nemcsak szóknek, hanem képzőknek is kifejlődhetik sajátos nemzeti jelentése. Ilyen például magyarban az *-ó -ő* végű melléknévi igenév: nagyon sokféle értelemben használható, mikor a latin *-ns* és német *-end* végű participium nem járja. S ezért lehetséges csak magyarban az ilyen szerkezet: *kapóra jön*, *futófélben van*, *eladó-lány*, *farkasordító-hideg*, *favágító*, *buzaérő körte*.

Azt hisszük ezek után, leszámoltunk azzal a közkeletű frázissal, hogy az »idegenszerű kifejezések a nyelv szerkezetét támadják meg.« A magyaros szólások kialakulásának módjából megértettük, hogy nem szerkezetek forognak veszedelemben, a nyelv szerkezete megtámadhatatlan, mint a lélekben az okság törvénye: csupáncsak szók jelentése forog szóban, mikor a »szerkezetekről« szoktunk beszélni. Csupán a magyar szók autochton módon kifejlődött és kifejlődhető jelentése éljen és

¹ Vö. Kertész M. Analógia a mondat szerkesztésben (Nyelvészeti Füzetek).

munkáljon az író lelkében, akkor a szerkezetek is magyarosak lesznek művében. Magyaros szó teremti a magyaros szólást. A szónak idegen értelmű alkalmi használata hozza létre az idegenszerű szólást, ami mindaddig borzasztóan kirívó és művészietlen marad, míg azt az idegen szó emléke, hangulata kíséri; s az idegenszerűsége csak a lehető legkritkább esetben szűnik meg, csak akkor, ha bármely fontos oknál fogva megtörténik a kellő jelentésváltozás, vagyis a szó új jelentéséhez annak roppant kifejező volta miatt hozzátörődünk. Az »elévült hibák« legnagyobb része azonban éppen olyan, hogy ilyen beletörődésre semmi szükség, lefordíthatjuk a kifejezések minden szavát anélkül, hogy bármely magyar szó jelentésén erőszakot kellene tennünk.

TARTALOM.

Bevezetés	3
Az idegen szavak átvételéről	5
Az idegenszerű kifejezésekről	9
Magyaros szók és szólások	23
I. Érzetkifejező szók	23
II. Kedvet kifejező szók	33

NYELVÉSZETI FÜZETEK

MONOGRÁFIÁK GYŰJTEMÉNYE.

1. *Simonyi Zs.* A magyar szórend 1.50 K
2. *Simai Ö. Márton József* mint szótáríró 1.50 K
3. *Kocsis L.* A mondatrészek Brassai mondatelméletében 1.50 K
4. *Simonyi Zs.* Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv 1.50 K
5. *Simonyi Zs.* Az új helyesírás szövege és magyarázata. Ára vászonborítékban 1.50 K
6. *Rubinyi M.* Két tanulmány a nyelvészet s nyelvművelés történetéből. Grimm és Révai. A Mondolat 1.— K
7. *Gombocz Z.* Nyelvtörténet és lélektan 1.— K
8. *Simonyi Zs.* Helyes magyarság. Ára egész vászonkötésben 3.— K
9. *Varga I., Szabó D., Kertész M.* Nyelvjárási tanulmányok. Ára 1.50 K
10. *Nagy S.* A váci nyelvjárás. Ára 2.— K
11. *Simonyi Zs.* Elvonás (elemző szóalkotás) 1.50 K
12. *Székhely Á.* Alanytalan mondataink alanyáról 1.50 K
13. *Erdélyi L. Horger A., Szemkő A.* Nyelvjárási tanulmányok. Ára 1.50 K
14. *Simai Ö.* Dugonics mint nyelvújító. 1.50 K
15. *Simonyi Zs.* A Nyelvtörténeti Szótárról. 1.— K
16. *Berze Nagy J.* A hevesmegeyi nyelvjárás. 1.50 K
17. *Beke Ö.* A pápavidéki nyelvjárás. 2.— K
18. *Gácsér J.* Telegdi Miklós nyelve, különös tekintettel a mondattanra. 2.— K
19. *Valló A., Ágner L., Szentcsönös J. és Stan V.* Kölcsönös hatások a hazai nyelvek közt. 1.50 K
20. *Szűcs I. és Gencsy I.* Nyelvjárási tanulmányok. 1.50 K
21. *Kertész M.* Analógia a mondatszerkesztésben. 2.— K
22. *Vértés J.* A gyermeknyelv hangtana. 1.— K
23. *Szeglety I.* A főnévi igenév Arany Jánosnál. 1.— K
24. *Réger B.* A határozott névmutató. 1.50 K
25. *Beke Ö. dr.* A Vogul határozók. 2.— K
26. *Oláh G.* A debreceni nyelvjárás. 1.50 K
27. *Nádai P.* A magyar népetimológia. 1.— K
28. *Simonyi Zs.* Az ikes ragozás története. 1.— K
29. *Böszörményi G.* A jánosfalvi nyelvjárás. 1.— K
30. *Geleji Katona I.* Magyar grammatikátska 1.— K
31. *Teleky I.* A tárgyeset Arany Jánosnál. 1.— K
32. *Viski K.* A tordai nyelvjárás. 1.— K
33. *Beke Ödön.* Kemenesalja nyelve. 1.— K
34. *Horváth E.* A bakonyfaljai nyelvjárás. (Térképpel és rajzokkal) 2.— K
35. *Szolár F.* Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásról 1.— K
36. *Szeremley Császár L.* Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról. Ára 1.— K
37. *Bacsó Gy.* Az adavidéki nyelvj., főtekintettel a mondatnani sajátosságokra 1.— K
38. *Szabó S.* A szigetközi nyelvjárás 1.— K
39. *Vikár B.* A regös ének 1.— K
40. *Édes J.* A Balatonfelvidéki népnyelv. 1.— K
41. *Búzás Gy.* A németes öszszetételek története 1.— K
42. *Fest S.* A hangátvetés a magyar nyelvben. 1.— K
43. *Galambos D.* Tanulmányok a magyar relativum mondattanáról. 1.— K
44. *Kräuter F.* A mássalhangzók hasonulása a magyarban. Ára 1.— K
45. *Pálfi M.* Kolozsvári glosszák 1.— K
46. *Melich J.* A magyar szótár-irodalom. I. 4.— K
47. *Simonyi Zs.* Igenévi szerkezetek. 1.— K
48. *Szabó L.* A nagykanizsai nyelvjárás. 1.— K
49. *Laczkó G.* Játszi szóképzés. Ára 1.— K
50. *Klemm I.* Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. 1.— K
51. *Batta B.* A melléknévi mondatok népies használatára 1.— K
52. *Vass J.* Fejezetek a népnyelv mondattanából 1.— K
53. *Dénes Sz.* Kossuth, a szónok 1.— K
54. *Kulcsár Gy.* A magyaros írás-művészet főkérdései 1.— K
55. *Csátri B.* Teleki József gróf mint nyelvész 1.— K